

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194557

UNIVERSAL
LIBRARY

आशा-निराशा

(गद्यपद्यात्मक नाटक.)

लेखक

यशवंत नारायण टिपणीस.

कमला, 'मत्स्यगंधा,' 'राधामाधव,' 'जरासंध,' 'चंद्रग्रहण,' 'नारद,'
'राज्यारोहण,' 'शहाशिवाजी,' 'गुरुचरणीं,' 'राजरंजन,' इ०

नाटकांचे कर्ते.

प्रकाशक

विश्वनाथ गोपाळ शेठ्ये, बी. ए.

पार्वतीवाडी, माहिम, मुंबई.

मुद्रक

गणेश काशिनाथ गोखले, सेक्रेटरी श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स.

४९५ शनवार, पुणे

द्वितीयावृत्ति

सन १९२६

किंमत एक रुपया

अर्पण.

कै. ती. भिकाजी नारायण उर्फ तात्यासाहेब टिपणीस.

महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या मूळ उत्पादकांपैकी आपण एक असून, उत्तम चित्रकार, बुद्धिवान् एंजिनिअर व शोधक शेतकरी झणून आपला सर्वत्र लौकिक आहे. लोकोपयोगी कामे अंगावर घेऊन ती धडाडीने पार पाडतांना आपण स्वतःच्या प्राणांचीही पर्वा केली नाहीत. आपला देशाभिमान इतका उत्कट होता की, निराळ्या काळां शूर सेनापति झणूनच आपले नांव गाजले असते. रायगडावरील कित्येक ऐतिहासिक स्थळे मातीचा पडदा दूर सारून आपण महाराष्ट्राच्या नजरेस पाडलीत. मरणसंमयीं श्री शिवाजी महाराज व महात्मा गांधी यांच्या नांवांचा जयघोष करून रायगडच्या गंगासागरांत—महाराष्ट्राच्या राष्ट्रतीर्थांत आपल्या अस्थि विसर्जन करण्याची आपण आज्ञा केलीत. आपल्यावरील निस्सीम भक्तीमुळे हे माझे 'आशा-निराशा' नाटक आपल्या स्वर्गीय आत्म्यास मी अर्पण करीत आहे.

आपला बंधु,

आप्पा.

वंदन.

आशानिराशांच्या झगड्यांत सांपडलेले 'आशा-निराशा' नाटक प्रयोगरूपाने व पुस्तकरूपाने प्रकाशित होण्याचा सुयोग आज विजयादशमीला आला ही परमेश्वरी कृपाच होय ! डॉ. भडकमकर, डॉ. गोळे व डॉ. मंगेशराव परळकर यांनी मला जिवावरच्या दुःखण्यांतून वाचविले, याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. गंधर्व नाटकमंडळीचे मालक श्री. बालगंधर्व यांनी अनेक अडथळे आले असतां सुद्धा उत्साहपूर्वक नाटक बसवून ते नेटाने, उत्तम सजावटीने रंगभूमीवर आणिले व मला हरएक प्रकारचे साहाय्य केले याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. श्री. कृष्णराव (मास्टर कृष्णा) यांनी नाटकातील प्रसंगांस शोभतील अशा चाली स्वतःच्या कल्पनेने निर्माण करून दिल्या म्हणून त्यांचेहि आभार मानणे जरूर आहे. गंधर्व नाटक मंडळीतील नटानीं नाटकांतील निवडक प्रसंगांची छायाचित्रे दिली व सुप्रसिद्ध फोटोग्राफर श्री. एम्. एन्. कीर्तिकर यांनी अत्यंत कुशलतेने तीं घेऊन अगदीं अल्पावधीत तयार करून दिली, व त्यांचे सुंदर ब्लॉक फार त्वरेने मनोरंजन प्रेसमधील श्रीयुत बी. के. सावंत यांनी करून दिले, याबद्दल या सर्वांचा मी आभारी आहे. श्री. वि. जि. नाडकर्णी यांनी पुस्तकाचे स्वरूप शक्य तितके मनोहर व्हावे म्हणून कांहीं उपयुक्त सूचना केल्या व माझ्या आजारीपणांत पुस्तक छापत असतां, त्यासंबंधी सर्व काम स्वतः पाहून मला अत्यंत ऋणी करून ठेविले आहे. श्री. दामोदरपंत मित्र व श्री. शांतारामजी आजगांवकर यांनी मनोरंजन प्रेसच्या लौकिकाला साजेसे छपाईचे काम करून फारच अल्पावधीत पुस्तक तयार करून दिले, याबद्दल त्यांचा व मनोरंजन प्रेसमधील मंडळीचा मी अत्यंत अभारी आहे. सुप्रसिद्ध ज्योतिषि श्री. गुर्जर, प्रख्यात नाटककार प्रो. वि. गो. शेठ्ये (या पुस्तकाचे प्रकाशक), श्री. पंडित, श्री. शंकरराव सरकार, श्री. राणे, श्री. कीर्तिकर, चि. प्रभाकर गुप्ते, चि. मधुकर देशपांडे, चि. द्वारकानाथ देशमुख, श्री. केदार गुप्ते श्री. रेगे, श्री. केशवराव बोडस, श्री. मंनसुखेराव धुमे, यांनी व माझ्या इतर अनेक मित्रांनी वेळोवेळी मला निरपेक्ष बुद्धीने साहाय्य केले याबद्दल त्यांचेहि आभार मानिलेच पाहिजेत.

पार्वतीबाडी, माहीम
अप्रैल १०, शिवसक १५०, }

स्वाधा ऋणाईत,
यशवंत नारायण टिपणीस.

द्वितीयावृत्तीचें देणें.

—:०:—

‘आशानिराशा’ नाटकाचा रंगभूमीवर जन्म होताक्षणीच “हें अव-
गुणी काटें अल्पायुषी होणार !” अशा अर्थाचे आशीर्वाद कांहीं वृत्तपत्रांनीं
दिले होते परंतु नाटकाची द्वितीयावृत्ति निघून तें दीर्घायुषी झालें आहे, हें
पहाण्यास तीं भविष्यवादी वृत्तपत्रेंच जिवंत नाहींत, याबद्दल वाईट वाटतें.
नाटकावरील प्रतिकूल टीकाही त्याच्या प्रसिद्धीलाच कारणीभूत होते. तेव्हां एका
सुप्रसिद्ध म्हणीला अनुसरून प्रथम त्यांनाच वंदन केलें पाहिजे. या वंदनाचा
स्वीकार करायला जरी तीं वृत्तपत्रें आज हयात नाहींत; तरी त्यांची चालती
बोलती थडगी त्याचा स्वीकार केल्यावांचून रहाणार नाहींत, अशी आशा
आहे. सज्जन टीकाकारांच्या सहानुभूतीबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणीच आहे.
त्यांचे आभार नंतर मानीत आहे; याबद्दल ते रागावणार नाहींत अशी
खात्री आहे.

प्रतिकूल परिस्थितीमुळें ही द्वितीयावृत्ति सध्यां तरी निघणें शक्य नव्हतें,
परंतु माझे थोर मित्र श्री. तात्यासाहेब परांजपे यांच्या उदार व प्रेमळ
सहाय्यामुळेंच तें शक्य झालें. हें त्यांचें ऋण मी कसें फेडूं ? व अशा थोर
मनाच्या माणसाचे आभार मानून त्याच्या ऋणांतून मुक्त होण्यापेक्षां त्यांच्या
ऋणांतच राहण्यांत मला आनंद वाटतो.

श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्सचे उत्साही व्यवस्थापक श्री. गणपतराव
गोखले यांनीं अगदीं अल्पावधींत छपाईचें काम सुबक करून दिल्याबद्दल
त्यांचे आभार मानल्यावांचून मला राहवत नाहीं.

या नाटकाच्या यशस्वीपणाचें सर्व श्रेय गंधर्व नाटक मंडळीचे मालक
श्री. बालगंधर्व यांच्या प्रेमळ जोपासनेला व परमेश्वरी कृपेलाच दिलें
पाहिजे. अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक श्री. बालगंधर्व व श्रीपरमेश्वर यांचे आभार मानून,
मी ही प्रस्तावनां पुरी करतों.

सर्वांचा नम्र

यशवंत नारायण टिपणीस.

॥ श्री ॥

आशा-निराशा.

नांदी.

[आशा, निराशा व प्राणी ईशस्तवन करीत आहेत.]

[पद, राग-भूप ताल त्रिवट.]

श्रीपति सुखवित सूत्रयुत जगत । अविरत भ्रमत सुदर्शन
हार्ती ॥ धृ० ॥ अनंत तारा सूर्य शशि धरा । अचल चल
फिरत वेगें प्रभुकर गुंफित सूत्रीं ॥ १ ॥

प्राणी— पुरें सौख्य हें खाद्यपेयीं विलासीं । पराधीनता
भासली शांतताशी । पहा उन्नतीची उषा ही विराजे । मना
लाभतां मोक्ष स्वातंत्र्य गाजे ॥ २ ॥

निराशा— वृथा मोक्ष गे ताप होईल वायां । निराशा स्वयें
पातली सौख्य द्याया । महावात गर्जे दिशा धुंद झाल्या ।
निशा क्षोभली मोक्षवाटा निमाल्या ॥ ३ ॥

आशा— नको भीति जीवा निवारीन क्लेशा । सर्वे येत
आशा त्यजीं ही निराशा । सुखें चाल ध्येया नको ध्यैर्य सोडूं ।
पथीं चक्रतेजें निशापाश फोडूं ॥ ४ ॥

निराशा—(हात ओढून) जर्गी भोग नाना विलासां
सुखां घे ।

आशा—(दुसरा हात ओढून) त्वरें चाल गे लागि मोक्षास
वेगें ।

प्राणी— प्रभो धांव रे सोडवीं या जिवाला । निराशा—
सुखाशा—करीं तस्त झाला ॥ ५ ॥

विष्णु—[प्रगट होऊन] अनुसर आशा त्यागि निराशा ।
स्मरण मम करित जीवा जाशिल मोक्षा अंती ॥ ६ ॥

(विष्णु गुप्त होतात. पडद्यांत नांदाचा प्रथम चरण सुरू होतो.
आशा व प्राणी एकाकडे व निराशा दुसरीकडे जातात.)

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—दिवाणखाना.

[सारंग व लकेरी येतात.]

लके०—दादा ! हमीर—हमीर—हमीर—हमीर ! पुष्कळ झालं तुझं हमीरांचं पुराण ! चार दिवससुद्धां ओळख होऊन झाले नाहीत तोंच बनलास त्यांचा भाट ! तुझ्या वर्णनावरून मला तर ती एक अट्टल व्यक्ति दिसते.

सारं०—ताई ! हमीरांना तूं अजून काळे का गोरे ते पाहिलेस सुद्धां नाहीस, आणि एकदम त्यांच्याबद्दल वाईट मत करून घेतेस ?

लके०—उगीच नाही करून घेत. कुणाबद्दल माझं मत कधींच चुकत नाही.

सारं०—मी इतकी घमेंड मारीत नाही पण हमीरांच्या बाबतीत ताई, आपली खास फजिती होणार.

लके०—माझी फजिती होणार ? दादा, मी नांवाची लकेरी आहे लकेरी !

सारं०—तूं लकेरी आहेस तसाच मीही तुझा भाऊ सारंग आहे.

लके०—सारंग ह्मणजे हरीण ! तें मृगजळाच्या मागं लागून शेवटीं फसायचं ! दादा, या मुंबईत अशीं किती तरी माणसं आहेत, कीं वरच्या थाटावरून अगदी संभावित घरंदाज वाटतात, पण आंतून पक्की पाजी हलकट असतात. हे तुझे हमीर अशाचपैकीं एक असतील झालं. दादा, तूं

त्यांच्या नेकटायू-कॉलर-बूट-पॅन्टना भाळलेला दिसतोस. माझं ह्मणणं खोटं झालं तर नांव बदलून देईन.

सारं०—असं ? मग आतांच तुला पाळण्यांत घालून दुसरं नांव ठेवायला हवं. कारण हमीर नेकटायू, कॉलर, बूट, पॅन्ट असा विलायत ड्रेस मुळींच करीत नाहीत. अगदी हातरहाटावरच्या-हातमागावरच्या-शुद्ध स्वदेशी खादीची सदराटोपी ते घालतात.

लके०—खादीची सदराटोपी ना ? मग तर तो पक्का भोंदु असला पाहिजे. अलीकडे बरं झालंय आपलं. चोर असो, वा चहाड असो, अगर एकादा पाजी लफंगा मवाली असो, खादीची सदराटोपी घातली, कीं बनला देशभक्त ! लागले लोक त्याच्या भजनीं !

सारं०—पण ताई, अशा ज्याच्या त्याच्या भजनीं लागणाऱ्या लोकांपैकीं मी नाहीं. खादीवाल्या लोकांबद्दल मला कितीसा आदर वाटतो ? उलट त्यांना हंसणारांपैकींच मी एक आहे. खरोखर मला तें एक वेडच वाटतं. पण अमका एक खादी वापरणारा हलकट असला ह्मणून सरसकट बारा टक्के सगळे-सगळे खादीवाले हलकटच असले पाहिजेत असं समजणं ही केवढी चूक आहे ! महात्मा गांधी ज्या तत्त्वाकरितां खादी वापरतात, त्याच तत्त्वाकरितां हमीरही खादी वापरतात.

लके०—मोर नाचतो म्हणून लांडोर नाचते ! गांधींचं अनुकरण करून हे आतां महात्माजीच होणार ! वाः महात्मा हमीर ! केवढे महात्मा !

[पद. राग-विहाग, ताल-त्रिवट]

ही का मान्यता । नटमती झुलविति अजाण जनता ॥ धृ० ॥
खर जरि सजला शार्दुल साचा । काय वरिल बल । रव जरि
विशाल ॥ १ ॥ काक निज पिसां । लावि गोरसा । राजहंस नच ।
गणतिल तयास ॥ २ ॥

सारं०—ताई ! आपल्याला ज्या माणसांबद्दल माहिती नाही त्यांची अशी भलतीच हेटाळणी करूं नये.

लके०—दादा ! तूं तरी हमीरावरून एवढा हमरीतुमरीवर कसा येतोस ? हमीरांच्या वर्तनाची तूं एवढी हमी तरी कशी घेतोस ? आठ पंधरा दिवस

एका हॉटेलांत चहाकॉफी घेतलीत, नमस्कारचमत्कार केलेत, गप्पागोष्टी सांगितल्यात । याच्या पलीकडे तुला तरी काय रे माहिती आहे त्यांची ? का त्यांचं घर पाहिलंस ? का त्यांच्या आईबापांची भेट घेसलीस ? का त्यांच्या कुलशीलाची चौकशी केलीस ?

सारं०—माझ्या बहिणीचं त्यांच्याशीं लग्न जमवायचं असतं ह्याणजे सगळी खडान् खडा माहिती काढली असती बरं. बाकी हमीर आविवाहितच आहेत हो ताई !

लके०—असतील हो ! भलतंच कांहीं तरी बोलतोस झालं.

सारं०—भलतंच कसं ? ताई, हमीर हिरा आहे हिरा ! स्वयंप्रकाशित तारा आहे.

लके०—पुरे झाली स्तुति ! आपले फार तारे तुटायला लागले. फार भाळला आहेस त्यांच्यावर ! बायको झाला असतास तर मला वाटतं त्यांच्याशी लग्नच करतास.

सारं०—खास करतो ! तूं सुद्धा—पण मी आतांच कशाला बोलूं ! नऊ वाजले ना ? आतां येतील ते. हातच्या कांकणाला आरसा नको. घोडामैदान अगदीं जवळ आहे. मी मुद्दाम त्यांना चहालाच बोलावलं आहे आतां.

लके०—मग मी आपलीं जातें खोलीत. आपण करा त्यांचं आदरातिथ्य ! तुझ्या ह्याणण्याप्रमाणं ते विद्वान् रसिक असोत, एम्. बी. बी. एस्. किंवा एम्. डी. असोत, किंवा देशाचे पुढारी असोत, मला त्यांच्याशीं कांहींएक करायचं नाहीं. आपण बसा त्यांना घेऊन. माझ्या वाटेला जाऊं नका. नाहीं तर आपल्याला आमच्या कौतुकाची उकळी येईल आणि ताई ह्याणून मोठ्यानं आह्वांला हाक माराल ! मी जातें आपली.

सारं०—चाललीस कुठं ? ते पहा हमीर आलेच. वाः ! अगदीं वेळेवर आलांत ! (हमीर येतो) या. या बसा—हमीर ! ही लकेरी—

हमी०—आपली बहीण ! वाः, आपल्या भेटीचा मोठाच लाभ झाला.

[पद. राग-हमर, ताल-त्रिवट]

निवास लाधला हा जिवास । जलनिधि तृषिताला
भाग्यबलें ॥ धृ० ॥ विहरत व्योमीं । प्रतिभा शशियानीं ।
सदय कर स्नेहबलें ॥ १ ॥

बसा. आपण उभ्या कां ? सारंग, आपले बडील कुठं बाहेर गेले आहेत ?

सारं०—होय. ते रोज पहाटेस फिरायला निघतात ते स्नेहीमंडळींच्या भेटी घेत घेत दहा वाजतां परत येतात. बरं, मी चहा सांगतों अगोदर.

लके०—तूं बैस दादा मी जाते सांगायला.

सारं०—नाही, तुला समजायचं नाही; मीच जातो. आतां येतो दोन मिनिटांत परत. [सारंग जातो.

हमी०—जाऊंदा कीं त्यांना; आपण बसा, आपण कां जातां ?

लके०—(स्वगत) आतां काय बाई बोलावं यांच्याशीं ? मला कससंच झालं आहे.

हमी०—आपण यंदांच बी. ए. झालांत ?

लके०—हो.

हमी०—पुढं काय व्हाडांत जायचा विचार आहे ?

लके०—हो. पण—

हमी०—ह्मणजे अजून अवकाश आहे ? नक्की बेत नाही ?

लके०—हो.

हमी०—त्या कॉनिकलमध्ये काय पहातां ? न्यू व्हेकन्सीज ?

लके०—नाहीं.

हमी०—मग काय वाण्टेडच्या जाहिराती ?

लके०—हो-नाहीं—

हमी०—आझाला पाहिजे-देतां का जरा तो कॉनिकल ?

लके०—हा-ध्यावा.

हमी—संबंध नको मला. एक पान पुरे. आपल्याला असूं या बाकीचा.

[वाचीत बसतो.

लके०—(स्वगत) माझा मलाच राग आला आहे. शब्दच निघत नाही तोंडांतून ! मी अगदीं नव्वेस झालें आहे ! उपवर सुलीला कुणी पहायला आलं, कीं असंच होत असेल बाई ! पण ती अशिक्षित असली तरी खास तिची माझ्या इतकी गडबड उडत नसेल ! लमासाठीं ती एक

उमेदवारच असल्याकारणानं तिच्या जिव्हेवर नाचत असलेली परीक्षक वराच्या ठराविक प्रश्नांचीं उत्तरं घीरानं पावलं टाकीत तिच्या मुखांतून बाहेर पडातात. शिवाय वडील माणसं जवळ असल्यामुळं तिला घीर असतो तो निराळाच. दादा इथं असता तर—पण हे मला पाहायला कुठं आले आहेत ? पण पाहायच्या निमित्तानं आले नसले तरी जें व्हायचं तें झालंच कीं !

[पद राग—जिल्हा काफी. ताल—त्रिवट.]

काया सुखमया । स्फुरतां माया हृदयिं या । अधिर
प्रिया मिलन तव व्हाया ॥ धृ० ॥ प्रणयराग चपला
चमकुनिया उजळित मार्गी प्रिया । नुरवि भया । प्रणय-
राणिं जाया ॥ १ ॥

हमी०— (स्वगत) हा क्रॉनिकल हातांत आहे, पण माझ्या नेत्रांनीं लकेरीचं मनोगत हस्तगत करण्याकरितां तिच्या अंतःकरणाच्या बुरजावर मारा चालवला आहे. प्रेमाचं लक्षण आणखी तें काय असायचं आहे ? खरोखर लकेरीचं लावण्य ह्मणजे देवांच्या चित्रकलेचा एक नमुना आहे! काव्याचा अर्क आहे ! संगीताची लकेर आहे !

[पद. राग—खमाज—जिल्हा. ताल—दीपचंदी.]

वाजे बांसरी । हांसरी सुमापरी । मुरारी-मुखीं खरी
मधुर लकेरी ॥ धृ० ॥ मदनबाण उरें भारि पिचकारी ।
रंग करी मम प्यारी ॥ १ ॥

(सारंग व चहाचा ट्रे घेऊन एक नोकर येतो.)

सार०—आं ! तुम्हीं दोघं—एक इकडे एक तिकडे, वर्तमानपत्र घेऊन वाचीत बसलांत वाटतं ? वाः ताई !

हमी०—नाहीं, आम्हीं बोलतच होतो; पण इतक्यांत क्रॉनिकल पाहिला तेव्हां चाळीत होतो जरा. मी बोलतच होतो—

सार०—पण ही बोलत नव्हती ! होय ना ? आमच्या ताईला बोलायला नको, असा मात्र समज करून घेऊं नका हो. जरा थोडा परिचय व्हावा

लागतो प्रथम. होय ना ग ताई ? हमीर, प्रथम आमच्या ताईचा नामकरण-विधि उरकून घेऊं आणि मग चहा घेऊं. तिला पाळण्यांत घालायची आहे ! तुझाला पाळणा येतो का ? नाही तर मीच झणतो. (लकेरीस हालवून) जो जो जो जो गे । लकेरीताई । तुझं नांव ठेवायची झाली मला घाई ॥ जो जो जो जो गे ॥

लके०—वाः, काय पण कवित्व !

हमी०—पण सारंग, हा नामकरणाचा विधि, म्हणजे मला नाही कळलं ?

लके०—दादा ! बघ हो ? बघ बोलशील तर—

सारं०—नाहीं नाही, सगळं नाही बोलत यांच्याशी ! हमीर, ताईनं आमच्याशी पैज लाविली आहे, कीं तिचं झणणं खोटं झालं तर तिचं नांव बदलायचं. पैज तिच्या अंगावर आली, आतां तिचं नांव बदलून दुसरं ठेवायला नको का ?

हमी०—अहो पण सारंग ! नांव बदलायची पैज बायकांना काय कामाची ? अहो, नांव बदलण्यांत त्यांना कसला आला आहे कमीपणा ? त्यांचं लग्नांत नांव बदलायचं असतंच.

सारं०—अरेच्या ! होय का. हें नव्हतं माझ्या लक्षांत आलं.

लके०—पण लग्नांत तर मी मुळीच नांव बदलूं घायची नाही !

सारं०—ऐकलंत हमीर ? मग आतांच बदलूंया ! हमीर, तुमच्या हस्ते हा विधि उरकून टाकूं.

लके०—दादा ! पुरे झाली थट्टा आतां. चहा निवून चालला. हमीरांना पाहुणचाराला बोलावून थंडा चहा देणार वाटतं ?

सारं०—आमची ताई बोलायला लागली ! अहो, मघाशीं तुझीं यायच्यापूर्वी—तुझाला—

लके०—दादा ! बघ हो पुन्हां सांगतें—

सारं०—मी मुळीच नाही सांगत यांना तें. मघाशीं तूं हमीराबद्दल काय बोलत होतीस, त्यांना कशा शिब्या देत होतीस, पाजी—हलकट—लफंगा—

मबाली वगैरे त्यांच्यावर कसा पदव्यांचा वर्षाव चालला होता, कांहीं सांगत नाही.

लके०—हमीर, दादाची सदा अशीच थट्टा चालायची ! तुझी ऐकू नका त्याचं ! हा चहा घ्या आपले.

सारं०—पुन्हां चुकलं ! वन्स मोअर, नांव बदला ! पुन्हां पाळण्यांत घाला. हमीर चहा घेत नाहीत-दूध घेतात !—ताई ! तुझे सगळे अजमास चुकताहेत आज.

लके०—खरंच का आपण चहा घेत नाहीं ?

हमी०—नाहीं-कधीच नाही.

सारं०—पण तूं सांगत असलीस तर घेतील कदाचित्.

लके०—मी सांगितलं तर आपण चहा घ्याल ? होय ?

हमी०—माझी खात्री आहे, कीं तुझी भलताच आग्रह करणार नाही.

लके०—मग आपण चहा घेत नसाल तर मीही नाहीं घ्यायची !

सारं०—अरेच्या ! हें उलटं झालं हं ! दुनयेचं रहाटगाडगं असं उलटं सुलटं चालायचंच ! मग काय ठरलं शेवटीं ?

हमी०—मी आणि तुमच्या ताई हा दुधाचा कप अर्धा अर्धा घेऊं. त्यांनीं आजपासून चहा सोडला आहे.

सारं०—वाः ! आपण वकिली केव्हांपासून सुरू केलीत ? या नॉन-को-ऑपरेशनमुळ कांहीं वकिलांनीं वकिली सोडली तेव्हां डॉक्टरीची प्रॅक्टिस सोडून तुझी वकिली सुरू केलीत वाटतं ? या डॉक्टर लोकांनीं हल्लीं सगळ्या धंद्यांत धुमाकूळ घातला आहे. विमाकंपन्या ह्याणूं नका-फॅक्टरीज ह्याणूं नका-वर्तमानपत्र ह्याणूं नका-राजकारण ह्याणूं नका, सगळ्या चळवळींच्या नाड्या डॉक्टरांच्या हातांत आहेत. रागावूं नका बरं हमीर.

[चहा घेऊं लागतात.

हमी०—रागवायचं काय कारण ? तुमचं ह्याणणं कांहीं अंशीं खरं हि आहे. पण नुसती मॅट्रिक किंवा अगदीं अक्षरशत्रू माणसं कोणताही धंदा करायला लायक असतात, आणि फक्त डॉक्टरची परीक्षा दिली ह्याणून आम्ही नालायक ठरतो, होय ना ?

सारं०—त्याचं असं आहे—

लके०—दादा! वहिनी आली. [लंका (वेडी) येते.] ही आमच्या दादाची बायको. दोन वर्ष झालीं असं वेड लागलं आहे. तिची ओळखच नाहीशी झाली आहे. जरा निमूटपणं ऐका.

लंका—

[पद. कवाली, त्रिबट.]

हजरत सलाम घ्यावा । मजला निकाल घ्यावा । देवा !
॥ धृ० ॥ बागबगीचा फळाफुलांचा । कोणी काय तुड-
वावा । देवा ! ॥ १ ॥ जोड बाळिचा दसलाखांचा । साग-
रांत हरवावा । देवा ॥ २ ॥ मायपित्याचा जीव जिवाचा ।
कालपार्शी गुजरावा । देवा ! ॥ ३ ॥

लके०—वहिनी !

लंका०—(लकेरीस) कोण आपण ? आपणच का ? आमचे पतिराज !
या-या-या गडे-या हो. फार दिवसांनीं भेटलास पोपटा ! नीज नीज. जो
जो गाई ! अंगाई ! माझं बाळ तें. आई आतां येईल हो ! (गाते) गाईच्या
गोठणींत वासरूं चारा खात । काळाची स्वारी येत । अंगाई ॥

हमी०—यांना माहेरचं कुणी मायेचं माणूस नाही का ?

सारं०—कुणाही नाही. आईबाप आणि दोन लहान भाऊ एवढींच
माणसं होती. इन्फ्लुएन्झाला तें पाहवलं नाही. दोन वर्षांपूर्वीं धाड घालून
त्यानं काळाच्या घरीं ओढून नेली. हमीर, मी इतका आनंदी आहे, पण
या एका गोष्टीनं साऱ्या आनंदावर विरजण पडतं. मनासारखी बायको मिळाली,
हीसेनं लग्न लावलं, सासुसासऱ्यांनीं जांवयाचं कोडकौतुक केलं, एक वर्ष
सुखसमाधानांत आनंदांत गेलं ! पण एका क्षणांत ग्रहदशा फिरली—आयु-
ष्याची अंधारी रात्र बनली !

लंका०—आई-आई-बाळ उठला ग. त्याला पाज गडे. बाबा, तुम्ही
कुठं चालला ? पुन्हां नाहीं यायचेत ? आई, तूं तरी नको जाऊं. बरं जा.
माझं नाहीं ऐकत ? मी तुझाला मेल्यासारखीच ना ? (रडते.)

सारं०—हमीर ! हिचा एक एक शब्द काळीज चिरून जात आहे. बाबा ह्मणतात, दुसरं लग्न कर. पण एक बायको टाकून दुसरी करणारा मी नाही. हिला वेड लागलं ह्मणून मी दुसरं लग्न करूं ?

लंके०—हमीर ! बोलायची गोष्ट नाही, पण आमच्या बाबांचं सगळं लक्ष्य पैशावर ! दादाचं दुसरं लग्न कशाकरितां, तर पुन्हां चांगला हुंडा मिळावा ह्मणून ! वहिनीला वेड्याच्या इस्पितळांत पाठवायला किती वेळां निघाले. पण आह्मींच ह्मटलं, तुमच्याजवळ आहे हें कुणाचं ? तिचंच. तिच्या माहेरच्या बारा लाखांच्या मिळकतीवर आह्मीं चैन करायची—मोटारगाड्या उडवायच्या—आणि तिनं विचारीनं त्या भयाण इस्पितळांत एका कोठडींत दिवस काढायचे ! शोभतं का हें आह्मांला हमीर ?

लंका—सोनुकल्यानों ! तुह्मीं कुठं रे आहां ?

पद.

तिळभर मना न आशा । जमली निशा निराशा । बाई ॥
रविकर रुसोनी गेला । दिवसा प्रकाश अटला । बाई ॥
कुठवर धरू धिराला । उरला जिवा न थारा । बाई ॥
हुरहुर मना न सोडी । कुठली सुखांत गोडी । बाई ॥
शिरली उरांत बरची । तुटली ध्वजा मजेची । बाई ॥

सारं०—लंके ? असं काय करतेस ?

लंका०—तुह्मी कोण ? ठमाबाई ! आपण कुणाच्या आई ? पण मला बोलायला वेळ नाही बाई ! [लंका जाते.

सारं०—हमीर ! माझ्या पूर्वजन्मीच्या पातकासुळं माझ्या स्वर्गातून—मला देवांनीं ढकलून दिलं; तें माझं स्वर्गीय पद मला पुनः लाभण्याची आशा आहे का हो ?

हमी०—सारंग ! आशा वाढून शेवटीं निराशा होण्यापेक्षां आशाच नसलेली बरी ! आमच्या डॉक्टरा उपायानं हें वेड जमण्याची मुळीच आशा नाही.

लंके०—अजूनपर्यंत डॉक्टरा उपाय थोडे का झाले ? डॉक्टर बिल्ल-
कनीं सुखं हात ठेकले,

हमी०—मायेची माणसं मृत्युमुखी पडल्यामुळं, किंवा अनिवार दुःखाचा घक्का बसून लागलेलीं वेडं तितक्याच मायेच्या माणसाच्या दर्शनानं मात्र जातात; असा अनुभव आहे. पण यांचं तसं कुणीच जिवंत नाहीं म्हणतां. आतां फक्त एक ईश्वरी कृपा ! ती जर झाली, तर काय होणार नाही ?

[पद. राग-यमन. ताल-त्रिवट.]

असामान्य रचना । प्रभु दावुनि करि शास्त्रकारमति
मंदा ॥ धृ० ॥ करित रमणि पाषाणा चरणें । स्मरणें
सागरांत तरवि शिला ॥ १ ॥

लके०—ईश्वर !—हमीर ! आमचा कांहीं देवावर विश्वास नाही. आम्ही अगदीं नास्तिक आहोंत.

हमी०—तरीच मी मघांपासून पाहतों आहे, या दिवाणखान्यांत देवाची एकसुद्धां तसबीर कशी नाही ? हेंच याचं कारण ! पण काय हो सारंग ?—सारंग तूर्त भानावर नाहीत. बरं—काय हो ? इथं शिवाजी महाराज, लोकमान्य, महात्माजी कुणाही देशभक्ताची तसबीर नाहीं हें कसं ?

लके०—यांत कांहींच आश्चर्य नाही. आमचे बाबा पोलिस सुपरिंटेंडंट होतें ! हल्लीं सरकारचं पेन्शन खात आहेत—यांत सगळं कांहीं आलं !

हमी०—मग बरोबर ! कमालीची राजनिष्ठा दिसते.

लके०—आमच्या घरांत पहिले खादीवाले आपणच आलांत !

हमी०—मग आपल्याला स्नान नाही ना करावं लागणार वडिलांना कळल्यावर ? सारंग—

सारं०—(दचकून) काय ?

हमी०—म्हटलं, माझी जायची वेळ झाली.

सारं०—होय का ?

लके०—त्या फोटोवर फारसं लक्ष्य लागलं आहे आपलं हमीर !

हमी०—फोटो फार छान आहे ! शेड—लाइटची मजा आहे ! ऑर्टि-स्टिफ आहे.

लके०—आपल्याला हवा का तो ?

हमी०—याल तर मेहरबानी होईल. कारण आपण बाहिणभाऊ दोघंदि आहांत त्यांत. आजच्या प्रथम भेटीची स्मृति ह्मणून—

लके०—मग घ्या. पण आपला मिळाला पाहिजे हो एक.

हमी०—माझ्या इथं या आणि वाटेल तो उचलून न्या. फोटो न्या, बस्ट न्या, किंवा ऑईलपेंटिंग उचला. आपला हक्क आहे. बरं, येऊं आतां ?

लके०—या. आह्मी येऊं एक दिवस आपल्या इथं.

हमी०—सारंग, पोंचवायला यायचे श्रम नका घेऊं. तुमची तब्येत बरी नाही.

सार०—बरी नसायला काय झालं ? हें रोजचंच आहे. अहो, हा संसार आहे. तुझ्याला अजून अनुभव नाही. चला—

हमी०—लकेरी-काय ह्मणूं ? ताई ह्मणूं का ?

लके०—नुसतं लकेरीच ह्मणा—ताई नाही ह्मणायचं !

सार०—हुकूम शिरसावंद्य ! हमीर ! समजलांत ना ?

हमी०—समजलों. पण आपण नका येऊं खाली. सारंग ! तुम्ही नाहींच ऐकायचेत. (लकेरीस) तुम्ही याल तर माझ्या गळ्याची शपथ आहे.

लके०—शपथच घातलीत, नाही तर—(सारंग व हमीर जातात.)
(स्वगत) प्रेमाचं खरं स्वरूप आजपर्यंत मी प्रत्यक्ष पाहिलं नव्हतं ! चित्रांत-काव्यांत-नाटकांत आतांपर्यंत मी पहात होतें, तें प्रेमाचं प्रतिबिंबच ! आज मी प्रेमलोकांत पाऊल ठेवलं—आज मी प्रेमाच्या सन्मुख उभी राहिलें—आज मी प्रेमाच्या नेत्रांत वाहूं लागले. आज मी प्रेमाच्या हृदयाशीं बोलूं लागलें ! माझ्याभोंवतीं प्रेमाचं वातावरण भरलं आहे. सगळीकडे प्रेम—प्रेम—प्रेम ! प्रेमाचं संगीत चाललं आहे !

[पद. राग-पहाडी, ताल-कवाली.]

नाचत रसा रसिका । लुम लुम जालें नौका ॥ धृ० ॥
प्रणयमहोत्सवी । ललित रागिणी । मिरवित प्रीति-
पताका । उधळित मृदु कलिका ॥ १ ॥

सार०—(प्रवेश करून) ताई, कसे काय आहेत हमीर ?

लके०—दादा, मी तुझ्या पायां पडतें—तुझी क्षमा मागते. माझी चुकी झाली. आपण आज संध्याकाळीं फिरून येतांना हमीरांच्या बगल्यांत जायचं. येतील ना ?

सार०—कशाला ? काय जाऊन करायचं आहे आज ? जाऊं केव्हां तरी परवां तेरवां.

लके०—परवां तेरवां ? इतक्या उशिरां ? छे: आजच जायचं ! चल ना दादा आजच ! चल ना !

सार०—अग पण हो. आतांच नाही ना निघून मोटारीत बसायचं ? बरं जाऊं संध्याकाळी ! मला नाही वाटलं तूं इतकी उतावळी होशील—

लके०—मां उतावळी झालें का ? लबाड कुठला ! अग बाई ! कोण आलं ?
[रावसाहेब दरबारी व सोरट येतात.]

दर०—मि. सोरट ! ही पहा माझी मुलगी ! आहे ना पसंत ? विचार करायला नको—होय ह्याणायचं नुसतं ! हाच वाहूनिश्चय !—ठरलं लग्न ?

लके०—लग्न ! माझं लग्न ! अग आई !

सोर०—(रडक्या स्वरांत) ठरलं. मुलगी पाहून अत्यंत आनंद झाला आहे. अशी नक्षत्रासारखी मुलगी मिळाल्यावर कोण लग्न करणार नाही ?

लके०—हें काय ? दादा ! हें काय ?

सार०—ताई ! घाबरूं नकोस ! स्वस्थ बस.

दर०—सारंग ! सोरटसाहेबांना आपली लकेरी घायची ठरलं बरं. हे चांगले सुशिक्षित आहेत. मराठी चार पांच इयत्ता झालेल्या आहेत यांच्या. फार देशाभिमानी आहेत. म्हणून परकीय भाषा शिकले नाहीत अजून गरिबी होती. पण नुकतेच यांचे चुलते वारले त्यांची पंचवीस लाखांची प्रॉपर्टी यांना मिळाली.

सोर०—(रडक्या स्वरांत) मला पंचवीस लाखांची प्रॉपर्टी मिळाली.

दर०—हें पहा सोरटसाहेब, आमचं कुटुंब म्हणजे आमच्या लकेरीची आई चार वर्षांपूर्वी वारली !

सोर०—(हंमून) काय यांची आई वारली ? हं: ह: ह: ! फार वाईट झालं ! हं: ह: ह: !

आ...नि. २

लके०—(स्वगत) हा मनुष्य तरी काय आहे ? हंसायचं तेव्हां रडतो आणि रडायचं तेव्हां हंसतो !

सारं०—बाबा, ताईच्या लग्नाची एवढी घाई कां ? सावकाश चांगलं स्थळ पाहूं आणि करूं लग्न !

दर०—(हळूच) तुला समजत नाही. अगदी वेअकल आहेस. यांच्या-पेक्षां कुठलं चांगलं स्थळ ? हुंडापांडा मुळीच नाही. पंचवीस लाखांची इस्टेट ! आणि हा वेडा, तेव्हां कारभार मीच पहाणार आहे. काय सोरटसाहेब ! कारभार आपण स्वतःच पहाणार ना ?

सोर०—(रडक्या स्वरांत) छेः छेः छेः ! असं कसं ? आपलं काय ठरलय्, आपण पाहायचा म्हणून ना ?

दर०—ठरलं. मी तुमचा कारभार बरोबर पहातो. काय सारंग, कसं आहे स्थळ ?

सारं०—(रडक्या स्वरांत) फार उत्तम आहे.

दर०—गाढव कुठला !

सारं०—हः हः हः हः ! मी गाढव, मी गाढव !

दर०—मूर्ख ! अकलशून्य ! पाजी ! सोरटसाहेब, आमच्या सारंगाचा स्कू जरा ढिला आहे. यांच्या बायकोचंही डोकं फिरलय् ! वेड लागलय् तिला.

सोर०—(हंसत) यांच्या बायकोला वेड लागलय् ? अरे ! अरे ! कां, वेड कां लागलं ?

दर०—तिचे आईबाप एकदम इन्फ्लुएन्झांत मेले.

सोर०—(हंसत) आईबाप मेले ? हं हः हः हः हः !

दर०—आणि दोन भाऊ होते तेही वारले ?

सोर०—(हंसत) भाऊही वारले ? कसे हो वारले ?

दर०—इन्फ्लुएन्झानंच ! त्या वर्षीचा एन्फ्लुएन्झा म्हणजे यमाजी-भास्करानीं चालवलेली धरपकड ! दडपशाहीच ती ! घरच्या घरं ओस पडलीं ! कुटुंबांच्या कुटुंबं नाहीशीं झालीं ! प्रेत न्यायाला कुणी मिळायची मारामार ! सारंगचे सासुसासरे वारले. माझी तारांबळ उडाली ! मद्रासभर फिरलें, कसे तरी चार मुडदेफरास मिळविले आणि प्रेतं स्मशानांत

नेऊन अग्नि दिला ! घरीं परत येतो तर मुलं वारली ! दोन मुलं ! कशी नक्ष-
त्रासारखीं मुलं ! आठवण झाली, कीं अजून हुंदका येतो ! तडफडून मेलीं
हो ! माणूस मिलेना. मग काय करायचं ? टाकलं खांद्यावर एक एक प्रेत
आणि ठेवलं चितेवर ! या, या—हातांनीं ठेवलं हो ! काय वाटलं त्या वेळीं मनाला !
आठवण सुद्धां नको ! (वरील भाषण चालू असतां मधून मधून सोरट ' अरे,
अरे ! ' करून हंसतो.)

सोरट—(हंसत) आणि म्हणूनच यांची बायको वेडी झाली ? हः
हः हः !

सारंग—(वेडावून) हः हः हः हः ! हः हः हः हः ! हः हः हः हः !

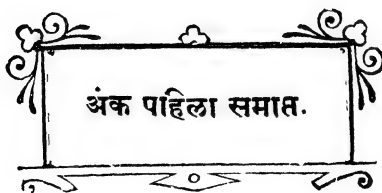
दर—सारंग ! चावटपणा बस कर. -सोरटसाहेब, चला आपण
दिवाणखान्यांत जाऊं. लग्नांत काय काय करायचं, त्याच्या नक्की याद्या
करू चला.

सोरट—चला (रडक्या स्वरांत) येतो बरं मंडळी.

सारंग—(रडक्या स्वरांत) या बरं. (सोरट व रावसाहेब दरबारी
जातात.) (स्वगत) हा बाप आहे का—मला शब्दच सुचत नाहीं. विनो-
दाचा कडेलेट झाला, कीं करणेंत त्याचा अंत होतो. आनंद—दुःख, आशा—
निराशा यांच्या सरहद्दी एकच असतात का ?—अरेरे ! ही माझी तार्ई पहा !
झंजावातांत सांपडलेली ही फुलाची पाकळी ! खडकावर आदळलेली ही समु-
द्राची लहरी ! अरसिकांच्या समोर गायिलेली ही संगीताची लकरी ! गाढवांच्या
कानांशीं उच्चारलेली ही वेदाची ऋचा कशी हताश होऊन पडली आहे ! छे !
इथं उभेंच राहवत नाहीं !

[पडदा.]

[जातो.]

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—रस्ता. अण्णा व बाळ येतात.]

बाळ—अण्णा, मला भूक लागली आहे रे—फार भूक लागली आहे !

अण्णा—बाळ, तुला भूक लागली आहे आणि मला का लागली नाही ? पण करायचं काय ?

बाळ—करायचं काय म्हणून विचार किती वेळ करायचा ? विचारांची हंडी शिजून भूक शमेल का ? भूकेला अन्नच पाहिजे, मग तें अगदी कदाच का असेना.

अण्णा—बाळ, ' भुकेला कोंडा आणि निजायला थोंडा ' या म्हणीचा आज दोन वर्ष आपण अनुभव घेतला नाही का ? कालच या फुटपाथवर आपण पांघरणावांचून झोंपलों नव्हतां का ? आतां भुकेला कांही नाही—कोंडा-सुद्धां नाही.

बाळ—अण्णा, रडतोस काय असा ? तूंच रडूं लागलास ह्मणजे मग मी काय करूं ?—ते भिकारी बघ, जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांच्या पुढें, ' तात्या, तात्या ' करून हात पसरताहेत आणि पोटाला मागताहेत. तसं आपण करूंया. चल.

अण्णा—बाळ, ते भीक मागताहेत ! तशी आपण भीक का मागायची ? अरे, आपण भिकारी का आहोंत ?

बाळ—नाही तर काय श्रीमंत आहोंत ? पोटाला नाही म्हणून उपाशी मरतो आहोंत. भीक मागायची नाही तर काय करायचं ? अरे, भूक लागल्यावर भीक मागायला कसली लाज ? भूक लागली, की ब्रह्मांड आठवतं.

[पद राग—तिलंग, ताल—त्रिवट.]

नस नस आटे । प्राण पिळवटे । नयनिं यमाचे बाहुटे
॥ ध्रु० ॥ मिळति न कांटे । फोटभर ते । जविन देहाला
विटे ॥ १ ॥ अनुभविं वाटे । देव भुरटे । ज्ञानहि खोटे ।
लटपटे ॥ २ ॥

अण्णा—बाळ, दोन वर्षापूर्वी आपण किती श्रीमंतीत लोळत होतो ! तुला आठवण आहे का रे ? बाबा, आई, अक्का आपले कसे लाड करीत असत ! या मोटारगाड्यांमधून फिरत होतो ! उंच उंच गाद्यांवर झोपत होतो ! गोड गोड पदार्थ मनमुराद खात होतो आणि राहिलेले फेंकून देत होतो !

बाळ—तें फेंकून दिलेलं तेवढं जरी आज खायला मिळतं तर वर्ष सहा महिन्यांची काळजी नव्हती !

अण्णा—तेव्हां फेंकून दिलेल्या अन्नानं आपल्याला शाप दिले, ते आज बाधत आहेत, म्हणून असे उपाशीं मरतो आहेत.

बाळ—खरं रे बाबा ! मला पूर्वीचं आठवत नाही, पण आपल्या अक्काच्या लग्नाची मला चांगली आठवण आहे. किती वऱ्हाड जमलं होतं रे ! वरात केवढी थाटांत निघाली होती ! गाड्या, घोडें, मोटारीच्या रांगच्या रांग लागली होती ! साहेबलोकांचा बेंडबाजा होता ! आणि नळे, चंद्रज्योती नक्षत्र-माळा, दारुकाम किती उडालं असेल कुणाला ठाऊक !

अण्णा—हं ! दारुकाम उडालं आणि पैशाचा धूर झाला ! तो आतां आपल्या डोळ्यांना झोंबूं लागला आहे. सगळ्या मद्रास शहरांत त्या वर्षी तेवढ्या थाटांत एकही लग्न झालं नाही !

बाळ—मद्रास का काय तें मला स्मरत नाही, पण पुढं तापाची सांथ आली आणि बाबांना, आईला ताप येऊन तीं स्वर्गाला गेलीं ! आणि कोण-सासा एक आपल्यासारखाच श्रीमंत बुवा—आपणा दोघांना बरोबर घेऊन आगगाडीत बसला ! आणि—आणि—पुढं—

अण्णा—आणि पुढं आपल्याला गाडीतच एन्फुएन्झाचा ताप आला आणि आपण बेशुद्ध झालों !

बाळ—पण आपण कलकत्याच्या इस्पितळात कसें गेलों ? आणि तो बुवा कुठं गेला ? आणि आज दोन वर्षांत त्यानं आपला तपास कसा केला नाही ?

अण्णा—देवाला माहित ! आपली खरी नांवे--माझं भूपकल्याण आणि तुझं यमनकल्याण एकताले—पण इस्पितळांतल्या रोग्यांच्या यादीत पहातो तों आपली नांवं भलतीच ! माझं बेताल ढोलके आणि तुझं बेसुर मडके !

बाळ—अण्णा, मला वाटतं त्या बुवानं आपली नावं बदलून आपल्याला इस्पितळांत टाकलं असावं आणि बाबांचा सगळा पैसाभडका लांबवला असावा.

अण्णा—ईश्वराला माहित ! पण आपण मद्रासला रहात होतो ते कलकत्त्यास गेलों आणि तापांतून धरे झाल्यावर त्या मायाळू ह्यातारीनं आपल्या पोटाला घालून पोटाच्या पोरांप्रमाणं आपला प्रतिपाळ केला ! पण बाळ ! मला वाटतं आपण कपाळकरंटेच आहोंत. नाहीतर ती ह्यातारी कां मरावी ?

बाळ—सांगूं ? मला वाटतं ती अर्धपोटी राहून आपल्याला संभाळीत होती ! पोटाला कसं मिळवावं याची काळजी आतांपर्यंत तिने आपल्याला पडं दिली नाही. पण आज, आतां-अण्णा ! भूक लागली रे !

अण्णा—आपल्याला अक्काचा तरी तेवढा पत्ता लागता तर ? पण—तिच्या नवऱ्याचं नांव गांव कांहीं माहित नाहीं मला ! मद्रासला असतो तर कुणी सांगितलं असतं. पण कुठं मद्रास, कुठं कलकत्ता, आणि कुठं ही मुंबई ? इथं आपण अक्काचा शोध करूं या !

बाळ—पण शोध कसा करायचा ? ‘आमची अक्का आहे का ? अक्का आहे का ?’ ह्याणून घरोघर चौकशी करीत हिंडायचं ? इथं एक एक चाळ पहा केवढी ! एकदां आंत शिरलें, की बाहेर पडायला महिना लागायचा !

अण्णा—शिवाय एवढ्या अफाट शहरांत पत्ता लागायला किती दिवस लागतील देवाला माहित !

बाळ—देवाला सगळंच माहित ! तुझं आपलं जेव्हां तेव्हां ‘देवाला माहित !’ देवाला माहित असेल, पण तो आझांला सांगतो आहे का कांही माहिती ? पोटांत कावळे ओरडताहेत, अन्न कसं मिळवावं सांगतोय का ? नाही ना ? मी तर आतां भीक मागणार ! ते पहा, लोक येताहेत. जातो—मागतों त्यांच्यापाशीं दिडकी दिडकी !

अण्णा—बाळ ! नको मागूं ! कुणाही पुढं हात पसरूं नकोस ! आपण कुणाचीं मुलं, तेंही कुणाला सांगूं नकोस ! त्यापेक्षां देवाचं भजन करीत बसूया. पोटाच्या चिंतनांत रहाण्यापेक्षां—

बाळ—अरे, आधीं पोटोबा आणि मग विठोबा ! मी भीक मागणार. (लोक जातात येतात त्यांच्यासमोर जाऊन) दादा ! दादा ! एक दिडकी

या. नाही, हा गेलाच ! शेटसाहेब ! शेटसाहेब ! पोटाला-नाही ! हाही गेला ! हो, भटजी महाराज आले-भटजी महाराज ! उपाशी आहे बघा. या कांहींतरी-नाहीं. (एक वुटपाटलेणवाला येतो.) हे एक आले-साहेब ! साहेब ! एक दिडकी—

गृह०—ही घे लाथ. (लाथ मारून निघून जातो. बाळ पडतो.)

अण्णा—(बाळाला उठवून) अरेरे ! आधीच उपाशी आणि त्यांत वुटाची लाथ ? देवा ! काय रे ही दशा ? बाळ—उठ, ऊठ ? दुसऱ्यापुढे हात पसरलास तें देवालासुद्धां आवडलं नाही. अरे उपाशी मरायचं नशिबीं असलं, तर देवाचं नांव गात उपाशी मरूं.

बाळ—(रडत) पण अण्णा ? भूक लागली रे ! नाहीं सोसवत. आतां जीव कासावीस झाला. (बेशुद्ध पडतो.)

अण्णा—देवा ! तुझ्यावांचून आमचा कुणावरही भार नाहीं रे; तूंच मार किंवा तार !

[भजन करीत वसतो. निरनिराळ्या जातीचे, दक्षिणी, गुजराथी, पारशी, गृहस्थ व स्त्रिया येतात व सभोवती उभी राहतात. गर्दी जमते. पद झाल्यावर लोक पैसे टाकतात व जातात. सर्व गेल्यावर पैसे गोळा करून]
बाळ, देवाचं नांव घेतलं, भक्तिभावान भजन केलं त्याचं हें फळ ! देवा, तुझे उपकार आहेत रे बाबा !

बाळ—अण्णा, हे पैसे देवानं दिले असले तरी ते तुझ्या कमाईचे तुझ्या-गुणावर-तुझ्या गोड गाण्यावर ते मिळालेले आहेत. चल, आपण कांहीं तरी खायला घेऊ.

अण्णा—(पैसे मोजून) दोन रुपये आहेत बघ. सहज चार आठ दिवस जातील याच्यावर. चल, चला, त्या दुकानांत जाऊन कांहीं तरी खाऊं अगोदर ?
(जातात.)

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ—लकरीची खोली.]

लके०—(स्वगत) आई, आई ! तूं कुठं ग आहेस ? आतांपर्यंत मला तुझी आठवण झाली नाही म्हणून रागावलीस काय ? पण खरंच सांगतें, बाबांनीं हा काळपर्यंत माझं कांहीं कमी पडूं दिलं नाही. माझं शिक्षण पुरं केलं ! माझी सारी हौस पुरविली ! पण आतां—आतां काय ? आई ! मरण-समयीं तूं माझं मुख कुरवाळून माझ्या मस्तकावर हात ठेवलास आणि “ माझी पोर भाग्याची आहे, पोरी ! तुला मनाजोगा पति मिळेल, ” असा मला आशीर्वाद दिलास ! त्या आशीर्वादाच्या पायावर माझ्या मनानं गगनचुंबित मनोरा उभारला ! त्या मनोऱ्याच्या मखरांत मीं हमीरांच्या मूर्तीची प्राण-प्रतिष्ठा केली ! पण इतक्यांत दुर्दैवाची वीज कडाडली ! बाबांची बुद्धि भ्रष्ट झाली ! माझ्या मनोरथाचे तुकडे झाले ! प्रेमाचा चंडोल आशेच्या आकाशांत प्रीतीचं गात गात गिरक्या घेत होता, तो निराशेच्या खडकावर तडफडत पडला ! आशेचा देवदूत अमृताचं सिंचन करून त्याला जिवंत करीत आहे तर निराशेची नागीण आपल्या जहरी दंशाचा मारा करून त्याचा जीव हिरावून नेत आहे ! आई ! मी आतां काय ग करूं ?

(पद राग—जंगला ताल—०वाली)

मम भाललिखितां विलापकथा । तिळभर ना आशा
स्मशानगतां ॥ धृ० ॥ उसळत मारुत । नौका भ्रमते ।
विधिताता कां गांजितां ही हताश सुता ॥ १ ॥

(स्फुंदत रडते. सारंग एक झांकलेलें पार्सल आणतो.)

सारं०—ताई ! हें काय ? वाः ! हें काय रडुबाईसारखं ? हुंः हुंः हुंः हुंः
(रडण्याचें वेडावणें दाखवितो.)

लके०—दादा ! हें रे काय असं ?

सारं०—(रडत) कांहीं नाही तुला रडतांना पाहून मला हसूं येतं, तेव्हां मी हसतों. हुंः हुंः हुंः हुंः !

लके०—चल, दादा ! या वेळीं सुद्धां तुला असला चावटपणा सुचतो ना ?

लक्ष्मी--हमारा ! हमाराच ! दादा, हे हेमाराच !

(पान २७.) १

सारं०—या वेळीं सुद्धां म्हणजे ? हां वेळ म्हणजे काय दुनयेवेगळी आहे कीं काय ? ज्या वेळीं जी गोष्ट करायला कुणालाही सुचणार नाही ती नेमकीच मला करायला सुचते ! ताई ! तुला माहित नाही. लोक रडतील तेव्हां हंसावं, आणि लोक हंस्तील तेव्हां रडावं. पण हें बघ, मी तुला भेट आणली आहे. बाचं नांव “ शठंप्रति शाठ्यं ! ” हं, हात नाही लावायचा दुरून पहायचं. अगोदर नीट मांडामांडी तर करूं दे. हें टेबल, अस मधोमध ठेवायचं ! आतां त्याच्यावर हा चीज अशी ठेवायची. नंतर ताई, तूं असं समोर उभं रहायचं ! हं ठीक. आतां सेना फस्त खेळ-मोडकी समशेर-नबाब बडबडतुळा-सारंग-साहेब ! करायचा ओपनिंग सेरिमनी ! (कव्हर काढतो. हमीराचा संगमरवरी बस्त दिसतो.)

लके०—हमीर ! हमीरच ! दादा, हे हमीरच ! (हळूहळू जवळ जाते.)

सारं०—हां, हां, हां. संभाळ. दगडी पुतळा आहे हो. नाही तर तुला वाटेल—

लके०—काय मला वाटेल ? चावट—

सारं०—चावट झणशील मला, तर आतां बाबांना सांगेन हं !

लके०—खरंच दादा ! हा पुतळा अगोदर इथून उचल. माझ्या खोर्लात हमीरांचा पुतळा जर बाबांनीं पहिला—

सारं०—तर काय होईल ? बरोबर न्याय होईल ! ‘ शठं प्रति शाठ्यम् ’ जशास तसं ! ताई, आपला तर तुला सहजा आहे, कीं बाबांशी ‘ शठं प्रति शाठ्यम् ’ या तत्त्वानं तूं वाग. जे जें त्यांना आवडणार नाही तें तें करायचं ! जातील चिडून ! जाईनात. तूं कांहीं आतां लहान नाहीस. मेजर आहेस—अर्थात् स्वतंत्र आहेस. लग्नाच्या घटकेपर्यंत कांही बोलूं नकोस. सावधानाच्या अक्षता पडायच्या वेळीं कर खरं स्वरूप प्रगट आणि दाखव कायदा. ‘ शठं प्रति शाठ्यम् ’ या विंचवाचा नांगो अशी ठेंचली पाहिजे.

लके०—दादा ! बाबांनीं आपली माया झुगारून दिली तरी त्यांच्याशी आपण असं वागणं चांगलं का ? त्यापेक्षां आज त्यांना मी लग्न करीत नाही झणून सांगणं बरं नाही का ? बाबा ‘ शठं ’ झाले तरी ‘ शठं प्रति सत्यम् ’ आपण आपलं खरेपणानंच वागावं; मग काय व्हायचं असेल तें होईल.

सारं०—तूं पोलीस पेन्शनराची मुलगी शोभत नाहीस. गांधींची अनुयायी वाटतेस. आमचं मत नाहीच तुला पटायचं. न पटूं दे. तुझी मर्जी.

लके०—पण अगोदर हा पुतळा तूं आपल्या रूममध्ये घेऊन जा. इतक्यांत जर बाबा आले तर—

सारं०—तर ? तर काय ?

लके०—तर काय ? ते माझ्या 'शठंप्रति सत्यम्' प्रमाणं वागणार नाहीतच, पण तुझं 'शठंप्रति शाठ्यम्' ही ते विचारांत घेणार नाहीत. हातांतल्या काठीनं 'शठं प्रति लाठ्यम्' किंवा काठ्यम् मात्र करतील ! दादा, हंसू नकोस—ते बाबा आहेत वरं—खरंच तसं करतील ! आणि मग हा सुंदर पुतळा भंगून जाईल.

सारं०—भंगून जाईल ! बोलली ! भंगून जाईल तर ! भंगून जायला हा काय सोरटी सोमनाथ आहे ? ताई, हमीरांची मूर्ति मी इथं आणला ती भंगून जाण्याकरितां नव्हे ! तुझ्या खोलीत तिची मी मुद्दाम स्थापना केली ती बाबांना तिचे तुकडे करण्याकरितांही नव्हे ! तर या घरांत मानानं तिचा पूजा होण्याकरितां ! हमीर माझे मित्र ह्मणून नाही—तर माझे मेहुणे—माझ्या ताईचे—हुं—ह्मणून ! वरं, मी त्या सोरटाचा समाचार घ्यायला जातो.

[सारंग जातो.

लके०—(स्वगत) दादा, तूं सोरटाचा समाचार घे. मी इकडे या स्वारीचा समाचार घेतें. पण बाई, यांचा समाचार तरी कसा घ्यावा ?—हमीर ! माझ्या श्वासोच्छ्वासाचं अभ्यंगस्नान मी आपल्याला घालूं का ? ही करपल्लवाची पुष्पमाला मी आपल्या कंठांत घालूं का ? ही नेत्रांची निरांजनं मी आपल्या मुखावरून ओवाळूं का ? का या सावरचुंब्याचा गोड नैवेद्य मी आपल्याला अर्पण करूं का ?—का बोलायचं नाही वाटतं आमच्याशीं ? हं, आतां समजलें. विचारपुस करायला वेळ लागला ह्मणून रागावली आहे स्वारी ? का मी त्या माकडाशीं लग्न लावीन या संशयपिशाच्चानं पछाडलं आहे स्वारीला ? पण आपल्याला असं वाटलं तरी कसं ? अद्यापि मी तसं आपल्याजवळ बोललें नाही इतकंच ना ?—चुकलें—आज बोलते—याच गळ्याची शपथ घेऊन सांगतें, की ही लकेरी आपल्यावांचून दुसऱ्या कुणाशींही लग्न करणार नाही ! आतां बाबांना येऊं या, आपल्या समक्ष त्यांना निक्षून सांगतें—

[पद राग-धानी. ताल-त्रिवट.]

मान्य कांत वरिल हा । रवि राज्य करित । मम मर्नि
निशिदिनि तो हा ॥ धृ० ॥ धन्य हंसिका । मौक्तिक वांछित ।
खुलवि फुलवि शशि तारका ॥ १ ॥

—आतां झालं ना ? आतां बोला गडे ! (गळ्याला मिठी मारून) असं काय गडे करायचं ? किती वेळ हा रुसवा धरायचा ? (चुंबन घेऊन) बोलायचं ना ! बोलायचं ना !—नाही बोलत ? आपण बोलपर्यंत मी आपल्याला सोडायची नाहीं. अशी या हृदयावर डोकं ठेवून पडेन. (डोळे मिटून हमीराच्या मूर्तीच्या गळ्याला मिठी मारून पडते—इतक्यांत दरवारी येतो.)

दर०—वाः ! वाः ! चांगला उद्योग आरंभला आहेस ! तरी ह्याटलं त्या हरामखोर हमीराचं आमच्या घरांत एवढं प्रस्थ कां ? हें त्याचं कारण ! आई-बापांच्या बेचाळीस कुळ्या रवरव नरकांत घालावयच्या आहेत वाटतं कारटे !

लके०—पण असं झालं तरी काय बाबा ?

दर०—झालं तरी काय ? सोरटसाहेबांशी तुझं लग्न व्हायचं ठरलं, लग्न-तिथि पंधरवड्यावर आली, आणि तूं एखाद्या बाजारबसवीसारखा या दगड्याच्या हमीराचे मुके घेतेस ? त्याला उराशी घट्ट आंघवून धरतेस ? लंकेसारखा तूं एखादी वेडा असतीस किंवा एखादी निवुद्ध अशिक्षित मुलगी असतीस—

लके०—खरंच, मी जर एखादी आठ वर्षांची अडाणी मुलगी असतें तर बाबा—तुम्ही सांगाल त्या फडक्याच्या पुतळ्याशी सुद्धां लग्नाला तयार झालें असतें.

दर०—झणजे सोरटसाहेबांशी लग्न करायला तूं तयार नाहीस, असंम्ब की नाही ? वडिलांचा अशी अवज्ञा करणं तुझ्यासारख्या बी. ए. झालेल्या मुलीला शोभत नाही.

लके०—आणि मुलीला बी. ए. करून नंतर एखाद्या बेअकली नंदी-बैलाची पट्टराणी हो झणून तिला हुकूम करणं आपल्या वडिलपणाला तर शोभतं का ?

दर०—मला उलटून बोलतेस का ? कारटे ! ही त्या हमीराची शिकवण. माझ्या नांदत्या घराचं त्यानं स्मशान बनवलं आहे, आणि तुमच्या हातांत

असहकाराची कोलितं देऊन भुताप्रमाणं तो वेताळ तुम्हांला नाचवतो आहे. तुला तर कसलाही ताळतंत राहिला नाही. मी माबाप सरकाराचं अन्न खातों आहे, आणि माझ्या घरांत खादीचीं पातळं नेसून राजद्रोहाचं प्रदर्शन करायला तुला लाज नाही वाटत ? तो कार्याही तसाच ! अलिकडे पाहतों तर सुतक्यासारखा एक खादीची टोपी पॅरण घालतो आणि जातो गांव उडगायला ! परवां सहज ह्मटलं ' अरे, असा कैद्यासारखा काय पेहराव केलास ? ' तर म्हणतो कसं, ' आम्ही हिंदुस्तानचे लोक परतंत अर्थात् कैदीच आहोंत. कैद्यांनीं कैद्याचे कपडे करायचे नाहीत तर काय साहेबाचे करायचे ? '—अरे चोरा !—

लके०—मग तो काय खोटं बोलला ? खरं तेंच बोलला. जोपर्यंत आझी गुलामगिरींत आहोंत तोंपर्यंत महात्मार्जी सांगतात तसा खादीचा पोशा-खच आझी वापरायला हवा. काटकसरीच्या तत्वावर सरकारी नोकरींनी सुद्धा खादी वापरायला काय हरकत आहे ? खादीला सरकारचा मुळीच प्रत्यवाय नाही. एक खादीची सट्टा टोपी करा ना बाबा तुम्हीही.

दर०—करतो, करतो हो ! खादीचं व्याख्यान देते आहे कारटी मला ! मी सांगतों खादी राजद्रोही आहे, हमीर अराजक आहे. आजपासून तूं खादी नेसतां कामा नये, हमीराची भेट घेतां कामा नये, आणि माझ्या हुकमावांचून घराच्या बाहेर पाऊल टाकतां कामा नये. काय-करणार की नाहीं असं ? बोलत कां नाहीस ?—दांतखिळी का बसली तुझी ?

लके०—होय. आपल्या मतामधली ही सुसंगतता पाहून माझी दांतखिळीच बसली ! तुझी समाजसुधारक झणून मिरवलांत ! खाशिक्षणाचे पुरस्कर्ते झणून टिमकी वाजवलांत ! स्वतंत्रतेचे भोक्ते झणून नगारा पिटलात ! आणि आज तुमच्या स्वतःच्या मुलीला तिच्या मर्जीप्रमाणं पति निवडण्याला बंदी करून एखाद्या रानटी माणसाप्रमाणं तिला धरून बांधून एका अशिक्षित गांव-ढळाशी लम लावतां ? काय झणावं तुम्हांला ! बाबा, तुझी मला इतकं शिक्षण तरी कां दिलंत ?

दर०—तुला अशी बेफामपणानं वागण्याकरितां नाहीं दिलं. मी इन्स्पेक्टर असतांना माझ्या वरिष्ठसाहेबांनीं मला सांगितलं, कीं ' तूं आपल्या मुलीला बी. ए. कर.' मीं ' होय साहेब ' ह्मटलं. तो माझा शब्द खोटा होऊं नये झणून मीं तुला इतकी शिकवून बी. ए. केली !

दरबारी—अग, काय मांगे तुला? केवढा-केवढा श्रीमंत!
लकेरी—आणि केवढा म्खं!

(पान २९.)

लके०—आणि 'मुलीला बी. ए. केलीस, कीं एखाद्या अडाणी माकडाशीं तिचं लग्न कर' असं त्याच साहेबांनीं सांगून ठेवलं होतं वाटतं ?

दर०—हो हो -गप्प बस--साहेब का माझा काका, मामा आहे झणून हरएक बाबतींत मीं त्याचं ऐकेन ? हा प्रश्न माझा आहे. तुला काय, मीः सांगेन त्याच्याशीं लग्नाला उभं रहायचं. वेडी पोर !

[पद. राग -मुलतानी. ताल--एका.]

अवदशा खचित तव मनसदन घेत । करित घात ।
कुटिल डंकिनी । पतिसुख ईधनिं । नरकवास जनिं ।
तात-माय ऋणां तुडवि ॥ धृ० ॥ पुरविन कौतुक हौस
आस । वचन खास हैं परिस । जगीं तुजविण न मज
कुणि । प्रिय सौख्यराशि ॥ १ ॥

अग, पैशामध्ये काय जादू आहे, केवढं सामर्थ्य आहे, हें तूं जाणत नाहीस. पतीची पत पैशावर पारखावी ! सोरटसाहेबांसारखा नवरा शोधून सांपडायचा नाही. अग काय सांगूं तुला ! केवढा-केवढा श्रीमंत !

लके०—आणि केवढा मूर्ख ! श्रीमंत आणि मूर्ख ! बाबा, एकट्या श्रीमंतीची किंवा एकट्या मूर्खपणाची आपल्याला मोठीशी किंमत नव्हती. पण श्रीमंत आणि मूर्ख यांचं हें एकीकरण आपल्या लोभी मनाला लोहचुंबकापेक्षांहि जोरानं ओढीत असेल नाही ? असल्या दुर्मिळ स्थळासाठीं किती काळ बकध्यान धरून बसलां होतां बाबा ? हे ठिकाण माझ्यापेक्षां आपल्या पत्तिकेशींच जास्त जमत असेल नाही ? बाबा, मी या आईच्या तसबिरीला साक्षी ठेवून आपल्याला स्पष्ट सांगतें, कीं मी त्या सोरटीसोमनाथाशी मुळींच लग्न करणार नाही. कारण त्याच्यावर माझं प्रेमच बसत नाही.

दर०—अग, पण प्रेम नसलं तर नसलं ! लग्न लावायला तुला काय ह्मणत आहे ? नुसतं लग्न लाव आणि प्रेमाचा धिंगाणा घालीत बस तुला वाटेल त्याच्याशीं !

लके०—आई ! ऐक-ऐक-हीं बाबांच्या तोंडचीं मुक्ताफळं ऐक ! पैशाच्या प्रेमाला लालचावलेलं हें पिशाच पोटच्या पोरीला पापाची पायवाट कशी दाखवून देत आहे तें तूच पहा ! आई, असल्या सैतानी पतीशीं एकनिष्ठ

राहतांना तुला भयंकर दिव्यांतून जावं लागलं असेल ! पण त्या यमयातना सोसूनसुद्धां तूं आपल्या पातिव्रत्याची पताका फडकावीत परलोकची पायरी चढलीस ! आई ! तुझी खरी योग्यता आज मला कळली ! पित्याच नातं पवित्रपणानं पाळण्याइतका बाबांच्यापाशीं पुण्यसंचय नाहीं. स्वतःच्या पावित्र्या-करितां मी पित्राज्ञा झुगारून देतें;—लौकिकाचें गांठोड गुंडाळून ठेवतें, स्त्रीविनयाचं वैभव दूर सारतें, आणि पतिव्रतेचं उग्र स्वरूप प्रगट करतें, म्हणून माझ्यावर रागातून नकोस. या वेळीं मी तुझ्यावांचून कुणाला ग हांक मारु ?

[पद. गजल. ताल-कवाली.]

तातकरीं दुहिताविनाश । वल द्याया वेगें । माते
धांव गे ॥ धृ० ॥ अर्पुनि म्लान मुखीं । चुंबनधारा । घे
हृदयीं फुलवीं जिवाला । तव माया वेगें । माते धांव गे ॥१॥

दर०—तुझं हें रडगाण स्वर्गांत तिच्या कानीं जाऊन तुझ्या हांकिला ती थोडीच घांवून येणार आहे ?

लके०—स्वर्गलोकीं आत्मसमाधींत निमग्न झालेला माझ्या मातेचा आत्मा मूर्त स्वरूपात जरी या भूलोकीं उतरला नाही तरी तो आपल्या पुण्याईचं बळ आपल्या लाडक्या मुलीच्या मदतीला पाठविल्यावांचून रहाणार नाही. आई ! हे हमीर पहा, सद्गुणाचे सागर--समाधानाचं आगर--सरस्वतीचं माहेरघर--माझ्या प्रेमाचे परमेश्वर हे आहेत ! याच्या या मूर्तीसमक्ष--आई ! तुझे पाय साक्षी ठेवून मी प्रतिज्ञा करतें, कीं हमीरांवांचून मी कुणालाही वरणार नाही !

दर०—नाहीं--नाहीं--मी तुझं सोरटाशींच लग्न लावणार !--तुझ्या मर्जीविरुद्ध लावणार--जबरदस्तीनं लावणार ? मी रिटायर्ड पोलीस सुपरिंटेंडंट आहे. तूं अजून मला ओळखलं नाहीस.

लके०—मग आपणहि अजून मला ओळखलं नाही. सोरटशीं मी साफ लग्न करीत नाहों. (हँडबॅगमध्ये एक खादीचें पातळ व पोलकें भरते व मनी-बॅग हातांत घेते.)

दर०—हें काय करते आहेस ?

लके०—मला वाटेल तें. मी स्वतःच आहे. चाहिल तें करीन. वाटेल तिकडे जाईन. ही तुमची मुलगी लकेरी नव्हे—चवताळलेली वाघीण आहे. माझ्या वाटेला जाऊं नका.

दर०—ह्यः ह्यः ह्यः ! वाघीण कितीही चवताळली तरी तिला पिंजऱ्यांत पकडायची कला मला चांगली अवगत आहे. थांब; आतां तुला कोंडून ठेवतो बघ.

लके०—या वाघिणीला कोंडून ठेवायचा परिणाम 'पिनलकोड' तुझाला पटवून देईल, समजलांत का रिटायर्ड पोलिस सुपरिटेण्डंटसाहेब ! (हातांतली कांकणें व गळ्यांतील दागिने त्याच्या पुढ्यांत फेंकून देऊन) हे ध्या आपले दागिने ! तुमचा काय नेम ? चोरीचं वारंट काढायला सुद्धां तुम्ही कमी करणार नाही. ध्या पाहून नीट ! तुमच्या फुटक्या कवडीची मला जरूरी नाही. (मनीबॅग हालवून) हे पैसे माझे स्वतःचे आहेत. दादांनीं मला भाऊबीजेची ओवाळणी घातली, त्यांपैकीं हे आहेत. हें खादीचं पातळ, त्यांतल्याच पैशांच विकत घेतल आहे. पाहिलंत ? घेतलात झाडा पोलिससुपरिटेण्डंट साहेब ? येतें.

दर०—कुठें चाललीस तूं ? नाहीं जायचं. (अडवतो.)

लके०—नाहीं जायचं ? तुम्हीं कोण मला अडवणार ? सरा बाजूला एकदम (दरबारी बाजूला सरतो व लकेरी जाते.)

दर०—अरे ही गेली ! हिला सोडून कस चालेल ? ही तर माझं भांडवल ! या भांडवलाच्या भिस्तीवर तर सोरटचा सट्टा मीं केला आहे. ही थेट हमाराकडे जाणार ! कुठें का जाईना ! पाताळांत गेली तरी तिथून मी तिला परत आणीन. मी रिटायर्ड पोलिस सुपरिटेण्डंट आहे !

[पडदा.]

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—दरबारीच्या बंगल्यासमोर, सारंग व सोरट
समोरासमोर येतात.]

सारं०—ओहो ! मि. सोरट ? गुड् मॉर्निंग ! मी आपल्याकडेसच निघालों होतो, तों आपणच इकडे आलांत ! बरं झाल.

सोर०—[रडत] अहो, नुसतं बरं झालं काय ? छान झालं ! उत्तम झालं ! तुमच्या लकेरीताईकरितां असे नामी दागिने घेतले आहेत—असे नामी—तुझाला काय सांगूं ? पंचवीस हजार रुपये पडले ! केव्हां तुझाला दाखवीन असं झालं आहे. चला आंत—रावमाहेब, लकेरीताई, तुझी—सगळे एक-दमच पहा.

सारं०—सगळे पहातीलच—मला तर पाहूं द्या अगोदर—एवढे पंचवीस हजारांचे दागिने ! आपण तर बापजन्मी कधी पाहिले नाहीत. पाहूं द्या कसले आहेत ते तरी.

सोर०—अहो, कसले म्हणजे सोन्याचे !—मोत्यांचे !—हिन्यांचे !—माणकांचे !—पाचेचे ! लख लख लख करताहेत नुसते !

सारं०—हं-हं ! दाखवा दाखवा पाहूं.

सोर०—(बग उघडून) हे पहा, या आंगठ्या ! या माळा ! या बांगड्या ! ही कांकण ! कां हंसतांसे ?

सारं०—हंसू नको तर काय रडूं ! अहो कुठं घेतलेत हे दागिने ?

सोर०—कुठं म्हणजे—आमच्या बंगल्यावर ! एक बडा जवाहिऱ्या आला आहे निजाम हैदराबादेहून. माझं नांव त्यानं तिथं ऐकलं. एवढ्या लांबून मुद्दाम आला तेव्हां खरेदी करायला नकोत ? काय, आहेत की नाहीत उत्तम ?

सारं०—फार उत्तम ! अहो, हे दागिने खोटे आहेत ! हीं मोतीं पहा

कशीं पिचताहेत ? हें सोनं तरी कसलं ? हें मुलामा दिलेलं लोखंड आहे ! हे खडे पै किमतीच्या कांचा आहेत !

सोर०—(हंसत) असं ? हे दागिने सगळे खोटे ! अरे अरे अरे !

सार०—तुझ्याला त्या चोरानं फसवलं !

सोर०—(हंसत) मला फसवलं ! हः हः हः हः !

सार०—अहो, हसता काय असे ?

सोर०—(हसत) अहो, हंसत नाहीं रडतोंय मी फसलों म्हणून ! मी ठार वुडालों हो !

सार०—तो भामटा गोल्डन गॅंगपैकीं असला पाहिजे.

सोर०—(हंसत) असेल ! असेल ! आपण अगोदर रावसाहेबांना आणि तुमच्या ताईना दाखवूया हे.

सार०—नको नको ! मुळीच दाखवूं नका ! तुम्हीं असे फसलांत म्हणून बाबा रागावतील, आणि ताई तर तुमची टर उडवील. अहो, पंचवीस हजार रुपये देऊन पांच रुप्यांचासुद्धां माल नाहीं तुमच्या पदरांत पडला !

सोर०—(हंसत) असं नाहीं ! मग आतां करावं काय या दागिन्याचं ?

सार०—काय करावं ! एखाद्या नाटकमंडळीला टाका देऊन हे. त्यांच्या जोगते आहेत. टाका देऊन बक्षीस ! असा असा फसलों म्हणून सांगूं नका हो त्यांना ! नाटकमंडळी आहे ती ! तुझ्याला आणखी बनवतील ! समजलां ? त्यांना सांगा, कीं मुद्दाम तुमच्या कंपनीकरितां हे खरेदां केले. ठेऊन द्या. सगळं कसं ऐंटीत बोला.

सोर०—(रडत) अहो, पहा कसा ऐंटीत बोलतो तें ! मी काय असा बावळा नाहीं. पण काय हो, पोलिसांत वर्दी देऊं का ?

सार०—छेः छेः ! पोलिसांत वर्दी घाल तर तुमची सगळ्या मुंबईत छीः थुः होईल. उद्यां आमची ताईच लग्नाला उभी रहायाची नाहीं तसं झालं तर. अहो, अगोदरच प्रश्न निघाला आहे. तेवढ्याकरितां तर मी आतां मुद्दाम निघालों होतो तुमच्याकडे—हें पहा, आमच्या ताईचं आणि तुमचं लग्न ठरलं ! पण प्रश्न असा आहे कीं, आमची ताई आहे बी. ए., आणि तुझ्याला येत नाही ए बी सी सुद्धां ! किती वाईट दिसतं ! तेव्हां बी. ए. ची उणीव कशी

भरून काढावी ? काय करावं ? पडला प्रश्न ! लागलों डोकों खाजवायला ? शेवटीं एखाद्या 'ऊ' सारखी आमच्या ताईच्या डोक्यांतून पटकन् निघाली युक्ती, कीं तुम्हीं विलायतेला जाऊन याव.

सोर०—पण लग्न झाल्यावर जायचं म्हणून रावसाहेबांनीं ठरवलंच आहे.

सारं०—छे: छे: छे: ! लग्न झाल्यावर नाहीं उपयोगी ! अगोदरच जायला हवं. ताईचा तसा आग्रहच आहे म्हणाना. पहा बुवा—तिचा शब्द तुझाला मानायचा नसला तर माझं कांहीं जात नाहीं. ताई म्हणाली, माझा शब्द ते मानतील.

सोर०—अर्थात् ! त्यांचा वाटेल तो शब्द मी थुंकीसारखा झेलून धरीन. त्या सांगत असल्या तर आतां निघतो. या घटकेला जातो.

सारं०—तुम्ही जालच, माझी खात्रीच आहे. विलायतेला गेल्यावांचून बी. ए. ची उणीव नाहीं यायची भरून.

सोर०—पण तिथं नुसतं जाऊन आलं कीं झालं ? परीक्षा बिरीक्षा नकोत द्यायला ?

सारं०—अहो, कसल्या परीक्षा, आणि कसलं काय ? तिथं गेल्यावर कांहीं तरी करायचं आणि ए, बी, सीपासून एक्स्, वाय्, झेडपर्यंत वाटेल तीं आणि वाटेल तितकीं अक्षरं नांवापुढं लावून द्यायचीं.

सोर०—मी सगळींच लावीन ! चालतील लावलीं तर ?

सारं०—कां नाहीं चालणार ? अहो, माझा एक स्नेही तिथं हमाली करतो. इथं आल्यावर एच् एम्. एल्. लावायला लागला !

सोर०—इतकं सोपं आहे ह्मणतां ?

सारं०—अगदीं सोपं ! तुझाला बॅरिस्टर व्हायचं आहे का ? कांहीं करायचं नाही. या सखुवाईच्या, भागवताच्या खाणावळी आहेत नाही, तशा तिथं कांहीं माधवाश्रमासारख्या खानावळी आहेत. इन्स म्हणतात त्यांना. त्यांत वर्षांतले काही ठराविक दिवस जेवायला गेलं कीं झालं ! सहासहा छत्तीस-छत्तीसपर्यंत जेवणं झालीं, कीं, त्याला करतात बॅरिस्टर !

सोर०—असं ? मग आतां जातो. पण जायला बोट ? म्हणजे मी म्हणतो राजापूर, देवगड, मालवण हीं बंदरं करीत एक बोट गोव्याला जाते.

सोरटे--(हस्त) हाँ तुमचा बायको वाटत^१ अरे अरे वेड लागल! (पान ३५.

सारं०—तें तुम्ही हमीरांना विचारा. ते विलायतेला जाऊन आलेले आहेत. तुम्हीं बाणकोट हरेश्वरावरून जायचं का आमच्या मामांच्या फुणगुस खाडींतून प्रवास करायचा हें ते बरोबर सांगतील. तुम्ही असेच्या असे जा त्यांच्याकडे. जलदी करा. तुम्हांला विलायतेला गेल्यावांचून गत्यंतर नाही. इथं तुम्ही आजच्या दागिन्यांसारखे वारंवार फसाल. चला-हमीरांची भेट घ्या.

सोर०—(रडत) नमस्कार ! येतों बरं.

सारं०—(रडत) या बरं ! (लंका येते.)

लंका—कुठं चाललां ? कुठं चाललां माझ्या लाडक्यांनो ? अण्णा ! अरे बाळ ! जाऊं नका हं बाहेर. तो बुवाजी तुम्हांला धरून नेईल. अग बाई ! आला ग आला-मेला बागुलबुवा आला !

पद.

बागुलबुवा ग आला । घनिं त्या दडोनि बसला । बाळा ॥
॥ धृ० ॥ नील नभामधि दौडत मेला । चांदण्यांस धर-
ण्याला । बाळा ॥ १ ॥ रात्र भयाकुल पसरुनि पदरा । पाहि
त्यास दडवाया । बाळा ॥ २ ॥

सोर०—(हंसत) ही तुमची बायको वाटतं ? अरे अरे ! वेड लागलं ! चाईट झालं !

सारं०—सोरट ! तुम्हीं जा आतां इथून. थांबू नका मुळीं सुद्धां.

सोर०—(हंसत) येतों तर भग. (सोरट जातो.)

लंका—(सारंगाचा दंड धरून) अण्णा ! तो बघ-तो थेरडा बाबांच्या आईच्या औषधांत कायसं ओततो आहे. अग बाई, वीष ! तीं पहा आई-बाबा तडफडत आहेत. गेलीं ग बाई गेलीं मला टाकून ! आई ग आई !--- आणि माझे भाऊ, कुठं जात आहेत हे दूर-दूर-दूर चालले ! कोण नेत आहे त्यांना तें ? अग बाई ! तोच तोच थेरडा ! मेले म्हणतो तुझे भाऊ ! माझे भाऊ मेले ? नाहीं ग बाई. ते पहा, ते पहा माझे भाऊ कसे आहेत पहा. जसे रामलक्ष्मणच. वनवासाला गेले आहेत. येतील येतील परत.

पद.

गुणगुणलें कोण ग बाई । कीं येतिल माझे भाई । परि
वदले जग चतुराई । भलभलतें कांहीं ग बाई ॥ धृ० ॥
जे गेले ते नच आले । पुनरपि जर्गी ना दिसले । चौऱ्या-
यशीं धुंडित वसले । जग फसवें असलें बाई । परि येतिल
माझे भाई ॥ १ ॥ जे आले ते पण जाती । मग गेले कां
नच येती । चंद्र सूर्य जाती येती । हा सवाल माझा बाई ।
बघ येतिल माझे भाई ॥ २ ॥

सारं०—लंके ! चल आंत—

लंका—माझे भाऊ येतील ना ?

सारं०—हो येतील, चल-चल कशी. (लंका व सारंग जातात.)

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ—हमीराचा बंगला, एक दिवाणखाना.]

हमी०—(स्वगत) ही मनाची तळमळ शान्त तरी कशी होणार ? का
माझ्या देहावर प्रेतकळा येईपर्यंत अशीच ही चालू रहाणार ? हा प्रेमाचा
उद्भवच माझ्या मनांत झाला नसता तर ?—पण लकेरी ! तुझ्या मुखाच्या
मनोरम उद्यानांत मुसमुसलेले गुलाब दृष्टीस पडल्यावर—तुझ्या प्रीतिलतेच्या—
अंगाखांद्यावर प्रेमकलिकेची बालिका नाचूं बागडूं लागल्यावर—अमृतानं ओथंब-
लेला तुझा अधरोष्ठ चित्ताकर्षक जादू पसरूं लागल्यावर—कोणता शुक्राचार्य
असहकारितेचा मार्ग आक्रमण करील ?—लकेरी ! मला आपला गुलाम बनवून
शेवटीं असं लाथाडून टाकावंस ना ?—पण लकेरीला दोष देण्यांत तरी काय
अर्थ ? तिचा बाप—नुसत्या पैशाच्या उबेनें मुलीला स्वर्गसुखाचा लाभ मिळेल
या वेड्या वासनेनं भडकलेला तिचा बाप—त्या शतमुखें सोरटाशीं तिचं लग्न
जमवितांना तिच्या इच्छेला थोडीच भीक घालतो आहे ! पण लकेरी तरी
आपल्या नेत्रांनीं—हावभावानीं प्रदर्शित करित असलेलं प्रेम खरं कशावरून ?
तें दिखाऊ—नकली—हिणकस तर नसेल ? तें जर बावनकशी असतं तर
पित्याच्या कोपामीला तें डगमगलं नसतं ! जातिवंत प्रेमाला प्रसंगीं अनिवार

सामर्थ्य चढतं. स्वकीयांचा मायापाश तें ताडकन् तोडून टाकतं ! लोकापवा-
दाचा डोंगर तें छिन्नविछिन्न करतं ! पण आपल्या प्रिय वस्तूची प्राप्ति करून
घेतल्यावाचून रहातच नाही. लकेरी ! हा हमीर अशा प्रेमाचा भुकेला
आहे ! अशा प्रेमाचा संचार जर, लकेरी ! तुझ्या रोमरोमांत झाला—
पण लकेरीकडून ज्या कृतीची मी अपेक्षा करतो ती माझ्या हातून
तरी कुठं घडते आहे ? लकेरीचं लग्न मोडणं माझं काम होतं. हरएक
उपाय करून मी तें मोडायला हवं होतं. पण मी हॅम्लेटसारखा नुसता
विचार-विचार करीत बसलो आहे. अरेरे ! लकेरी ! या कृतिशून्य हमीराला
नुसता हळहळत बसलेला पाहून तुला त्याचा किळस आला असेल ! छेः !
लकेरी माझ्या हातची गेली ! निराश होऊन माझ्याकडे तिनं पाठ फिरवली !
ती मला कायमची अंतरली !

[पद. राग-काफी. ताल-दीपचंदी.]

तिमिर तिमिर घन वावरे । नुरले नभिं तारे ॥ ध्रु० ॥
येई निराशे गर्जत हर्षे । मरणांत खरे सौख्य उरे । सख्ये
ने स्वकरे ॥ १ ॥

[लकेरी येते व हमीराचे पाय घट्ट धरते.]

लके०—हमीर ! हमीर ! हमीर !—

हमी०—कोण लकेरी ! लकेरी !—लकेरी !

लके०—होय लकेरीच ! हमीर ! मी सोरटाशीं साफ लग्न करीत नाहीं
असं बाबांना निक्षून सांगितलं, आणि घराचं पुन्हां तोंड पहायचं नाहीं असा
निर्धार करून इकडे आलों आहे. हमीर, या लकेरीला अंतर देऊं नका ! ही
लकेरी आपल्या पायाशीं प्रेमाची भिक्षा मागते आहे, नाहीं द्याणूं नका. आपल्या
प्रेमाचं पांघरूण तिच्यावर घाला. प्रेमाच्या पहाऱ्यांत तिला ठेवा. प्रेमाचं जीवन
देऊन तिचा जीव वांचवा.

[पद. राग—पिछु. ताल—कवाली.]

दिल्रुबा हा या जिवाचा । बाज साजिरा । हमिरा
हा ॥ ध्रु० ॥ पांखरा या । प्रेम गाया । स्कर्धी हृदयीं घ्या ।
खुल्या दिलाचे पडदे खोला । कार्लिं कार्लिं या । गडे
या—या ॥ १ ॥

हमी०—अहाहा ! लकेरीच्या प्रेमाकरितां या हमीरानं आपले पंचप्राण अर्पण केले, तरी त्या प्रेमाचं मोल पुरं होईल का ? लकेरी ! तुझ्या मुखांतून निघालेली ही अक्षरं म्हणजे आसन्नमरण रोग्याच्या मुखांत पडलेले अमृत-बिंदुच. या वेळीं तुझा मंजुळ आवाज माझ्या कानांत गुंगून राहिला आहे. सुरलोकच्या सप्तसुरांनीं मुलामपणाचा कमालीचा मिलाफ करून बनवलेली ही मूर्ति—लकेरी, तुझ्या रूपानं या भूलोकीं अवतरली आहे ! स्वर्गीय प्रेमाच्या दिव्य तेजाची साक्षात् प्रतिमा जी विद्युलता ती—लकेरी ! तुझ्या रूपानं इथं चमकते आहे ! पृथ्वीच्या उत्पत्तीपासून तिच्या पृष्ठभागावर सद्गति न मिळाल्यामुळं खितपत पडलेले प्रेमी आत्मे, प्रेमलोकीं उद्धरून नेण्याकरितां, प्रेमी भगीरथाच्या तपश्चर्येनं प्रसन्न झालेली आकाशगंगा—लकेरी, तुझ्या रूपानं या हमीराच्या देहावर उडी घेत आहे ! गंगेला शंकरानं आपल्या शिरावर धारण केलं तसं माझां हि मस्तक तुझ्या चरणस्पर्शानें पवित्र होऊं दे.

लके०—असं काय गडे ! गंगेला शंकराच्या मुखाचं चुंबन घ्यायची अनिवार वासना झाली म्हणून तिनं त्याच्या शिरावर उडी घेऊन आपली हौस पुरी केली ! तशी मी—नको ग बाई ! मला या पायांची सेवाच बरी वाटते.

हमी०—पण मग हें गंगावतरणाचं चित्र असं कां ? ही गंगा पहा ! शंकराच्या मुखावर आतां पाय देणार असं वाटतं. युरोपियन लोकांत स्त्रिया हाताचं चुंबन देतात तसं पायाचं चुंबन देण्याची पद्धति देवलोकींच्या स्त्रियांमध्ये होती कीं काय ? पुढं कधी काळीं स्त्रिया पुरुषांची पायमल्ली करणार, याचं सूचकचित्र तर रविवर्म्याच्या कल्पनेंतून निघालं नाही ना ? लकेरी ! या अलौकिक चित्राला तूं मान दे आणि तुझे पदरज शिरावर घेऊन मला कृतकृत्य होऊं दे.

लके०—छे: गडे ! हें काय भलतंच ! गंगेचं चित्र रेखाटतांना रविवर्म्याची दिशाभूल झाली, म्हणून मी आपली कशी होऊं देईन ! माझी गंगा भूलोकीं उतरतांना असे हात करून शंकरापुढं धांवत येईल आणि त्याला आर्लिगन देऊन त्याच्या मुखाचं चुंबन घेईल.

हमी०—आणि मग हा शंकर या गंगेचा लोट अंगावर घेऊन तिच्या प्रेममय प्रवाहांत असा वाहत राहील !—लकेरी ! लाडके लकेरी ! या समोरच्या

लकरी—असं काय गेहे नृत् काढायला मल। शिकनायचं ताही ?

(पान ३९.)

आरशांत निसर्गानं चितारलेलं हें प्रेमाचं चित्र पहा ! नको नको, दूर होऊं नकोस,—हें चित्र पुसून टाकूं नकोस—छे ! तूं नाहीच ऐकलंस शेवटीं !

लके०—हमीर ! हा आरसा जसा भंगुर, तसं तें चित्रही क्षणभंगुरच. त्यापेक्षां या प्रसंगाचं आपल्या हृदयाच्या आरशांत उमटलेलं छायाचित्र खरं वज्रलेप—खरं अजरामर नाही का ? कां बोलायचं नाही वाटतं ?

हमी०—काय बोलायचं ? माझा शब्द तूं मानला नाहीस. या चित्रांतल्या गंगेप्रमाणें तूं तो लाथाडून टाकलास.

लके०—आणि म्हणून या भोळ्या शंकराला राग आला वाटतं ? अग बाई ! माझ्यावर रागवायचं ? बोलायचं नाही ? असंच रागवायचं ? रागवा गडे ! आपल्या रागाचं चक्र असंच फिरत राहूं या. मी हा चरका फिरवित बसतें आपली ! (चरक्यावर सूत काढूं लागते. तें तुटतें.) छे ! हें असं जमत नाही. आमच्या बी. ए. च्या परीक्षेला कांहीं हा विषय नव्हता. पुन्हां प्रयत्न करून पाहूं ! छे ! अं हं ! शिकल्यावांचून कसं येणार ? पण शिकवणार कोण ? आपण शिकवतां का ? असं काय गडे ? सूत काढायला मला शिकवायचं नाही ? महात्माजींनीं सांगितलं आहे ना, कीं लक्षाच्या वेळीं नवऱ्या मुलामुलींना सूत काढतां येतं कीं नाही याची एकमेकांनीं परीक्षा घ्यावी. आह्वांला कांहीं सूत काढतां येत नाही. मग काय आपलं आमचं सूत जमायचं नाही ? पण मला शिकवाना गडे सूत काढायला ! आपण सांगाल तसं करतें ! हा कापूस कसा, असा धरूं का ? हें चक्र कसं, असं फिरवायचं का ? असं ? नाही सांगत ? हं, ह ! आपल्यालाच माहीत नसेल ! सूत काढतां येतच नसेल ! आपला नांवाला चरका बाळगला आहे झालं नॉन-को-ऑपरेटरची ट्रेडमार्क म्हणून ! सूत काढतां येत नाही ना ? हं ! हं ! असंच ! असंच !

हमी०—मला सूत काढतां येत नाही ? सूत काढतां आल्यावांचून का मीं एवढें सूत काढलं आहे ? हें पहा. आहे ?—ही खादी मी स्वतः हातांनीं विणली आहे. हा खादीच्या फुलांचा हार मी स्वतः फुलं कातरून तयार केला आहे !

लके०—(हार घेऊन) होच ? इतकी भेहूनत कुणाकरितां घेतली ? खरंच कुणा करितां ?

हमी०—मला नाही माहित.

लके०—आपल्याला माहित नसेल पण मला माहित आहे बरं. सांगू ?

[पद. राग-गारा जिल्हा. ताल त्रिवट.]

करभार हा । वधुला वरितां । मर्नि या स्मरतां । रति
रसिका ॥ ध्रु० ॥ सखि सूत्रमाला । अधिरा सुखाला ।

मिठि घे गळ्याला । कशि गतिका ॥ १ ॥

[हमीराच्या गळ्यांत हार घालते. हमीर लकेरीला आलिंगन देतो, व हार तिच्याही गळ्यांत अडकवितो.]

हमी०—लकेरी ! लकेरी ! लकेरी ! लावण्यलतिके लकेरी ! पहा, पहा या आरशांत पहा ! खादीच्या पुष्पमालेनं भूषित झालेल्या या प्रणयी जोड-प्याचं तें छायाचित्र पहा—

[पद राग-जंगला. ताल-पंजाबी.]

कामकला रणि या । रथ सजला विजया ॥ ध्रु० ॥
सुमचाप शरा घे । वेधीं हृदया । घाय मुखि या ॥ १ ॥

[चुंबन घेतो. इतक्यांत भैरव भय्या येतो.]

भैर०—शेटसाहेब ! आपके मुलाकतके वास्ते एक बुद्धा आदमी आये है.

[एक कार्ड देतो. हमीर तें पाहून लकेरीजवळ देतो.]

लके०—बाबा-बाबा आले !

हमी०—होय. भैरव ! उस्कू अंदर भेज देवो. [भैरव जातो.] लकेरी तूं त्या खोलींत जा. बिलकूल भिऊं नकोस.

लके०—मी मुलींच भीत नाहीं. आपणसुद्धां जास्त बोलायचं टाळाच. तें मला परत न्यायला आले असतील, पण प्राण गेला तरी मला आतां जायचं नाहीं.

हमी०—हा तुझा निश्चय ऐकून मला दुप्पट बळ आलं ! लाडकें ! पावलं वाजूं लागलीं. तूं आंत जातेस ना ? चल लौकर. [लकेरीस खोलींत पोचवून दार लावून घेतो. इतक्यांत दरबारी येतो.] या रावसाहेब ! बसा.

दर०—मी इथं बसायला आलों नाहीं, लकेरीला घेऊन जायला आलों आहे.

हमी०—पण लकेरी तुमझ्याबरोबर यायला राजी नाही.

दर०—तूं सांगशील तर ती मुकाव्यानं माझ्याबरोबर यायला तयार होईल.

हमी०—पण मी तिला तसं सांगणं शक्य नाही.

दर०—शक्य नाही ? हमीर ! असला जाबसाल माझ्यापुढं चालायचा नाही. मी रिटायर्ड पोलिस सुपरिटेंडेंट आहे. मुकाव्यानं लकेरीला माझ्या हवाला कर. नाही तर तुझ्यावर किड्नेपिंगची केस करतो.

हमी०—किड्नेपिंगची केस ? माझ्यावर ? काय म्हणून ?

दर०—काय म्हणून ? लकेरीला पळवून आणलीस म्हणून.

हमी०—लकेरीला मी पळवून आणली ?

दर०—हो. हो. तूं पळवून आणलीस असंच मी म्हणणार. अरे चोरा ! खादीचे कपडे घालतोस आणि दुसऱ्याच्या पोरी फुसलावण्याचे धंदे करतोस काय ? छे: छे: छे: ! तुझी खादीवाल्यांनीं सगळ्या देशांत धुडगूस घातला आहे. सगळीं तरणीं मुलं बिघडवून टाकलीं. माझा मुलगा किती भोळा-किती गरीब-लाल मुलगा बग-लाख ! पण तुझ्या नादानं बहकून गेला. माझी लकेरी तर केवळ गाय ! पण तूं तिला वेडी केलीस !

हमी०—मीं वेडी केली ?

दर०—हो हो, तूं ! तुझ्या प्रेमानं बेफाम झाल्यावांचून का ती तुझ्या पुतळ्याला कवटाळीत होती ? त्याचे प्रेमानं मुके घेत होती ? त्याच्या छातीवर डोकं टेंकून पडली होती ? एक ताससुद्धां झाला नसेल, प्रत्यक्ष या डोळ्यांनीं पाहिलं. प्रेमाच्या वेडापासून काय अशा गोष्टी होतात ? ढोंगी ! चोर ! भामटा ! ठग ! बेरड ! रामोशी !

हमी०—बस्स ! रावसाहेब ! ही पदव्यांची खेरात आतां पुरे ! लकेरीचं प्रेम माझ्यावर बसलं हा माझा अपराध का ?

दर०—नाहीं का ? लकेरीच्या मनावर तूं भुरळ घातली नसतीस तर सोरटसाहेबांशींच काय पण मी म्हणेन त्या महाराशीं सुद्धां ती लग्न लावायला तयार झाली असती ! पण हरामखोरा ! तुझ्यामुळं ती मला सज्जनपणाचा कायदा सांगू लागली ! मला पिनलकोडाची कलमं दाखवू लागली ! आणि बेफामपणानं घर सोडून इकडे आली !

हमी०—पण आपण तरी इतक्या मजलेपर्यंत गोष्टी कशाला आणाव्यात ? सोरटाशीं लग्न करायची जर तिची इच्छा नाही, तर त्याच्याशींच लग्न लावायचा तुमचा तरी हट्ट कां ?

दर०—कां ? तिचा बाप म्हणून ! चोरा ! मला जबाब विचारतोस ? महार-चांभार-धेड-भंगी-झाडू ! थांब, तुला बुटाच्या लाथाच लग्नावल्या पाहिजेत.

हमी०—रावसाहेब ! आपलं तोंड आपल्या उपायानंच मला बंद पाडतां आलं असतं, पण ही खादी मला तसं करूं देत नाही. पण आपल्याला हात जोडून सांगतो, मी महात्मा नाही-मी सामान्य मनुष्य आहे. आपल्या संतापाची सीमा माझ्या शांतपणाच्या सरहद्दीला आपण भिडवू नका. आग लागलेल्या घराच्या पागोळीला भिडलेलं घर पेट घेतल्यावांचून रहात नाही, हें आपल्याला माहीत असेलच.

दर०—मला सगळं माहित आहे. मी रिटायर्ड पोलिस सुपरिंटेंडंट आहे. तुझ्या अंगाला आग लागली तर काय करशील रे ? ट्रेसपासची केस करशील ?

हमी०—मी ही खादी वापरतो आहे. तेव्हां केस करण्याचा प्रश्नच नाही. पण शिव्या द्यायच्या असल्या तर इथून एकदम चालते व्हा.

दर०—होत नाही. लकेरीला घेतल्यावांचून मी इथून जात नाही.

हमी०—इथं कपाळ फोडून घेतलं तरी लकेरी तुमच्या हातीं लागत नाही. घ्या कपाळ फोडून हवं तर.

दर०—मी कपाळ फोडून घेऊं ? थांब, या रिव्हाल्व्हरनें तुझाच कपाळ-मोक्ष करतो. [खिशांतून रिव्हाल्व्हर काढून हमीरावर रोखतो, तोंच दरवाजा उघडून लकेरी येते.]

लके०—हां-हें काय ?

दर०—कोण लकेरी ? मला वाटलं आकाश फोडून वीज बाहेर आली ! किंवा माझा रिव्हाल्व्हरचा हात कलम करण्याकरितां हमीरानं म्यानांतून तरवार काढली ! लकेरी ! चल घरीं परत.

लके०—घरीं परत ! बाबा तें विसरा. माझा प्राण गेला तरी मी परत यायची नाही.

लकड़ी—हां—इ काय

दर०—तुझ्या या शरीरांतला प्राण, मी माझा प्राण गेला तरी ध्यायचा नाही. कारण तो तर माझं भांडवल ! पण तूं जर माझ्याबरोबर येत नसशील तर तुझा हा प्राण—तुझ्या या प्राणाचा प्राण—या हमीराचा प्राण घेतल्यावांचून मी रहाणार नाही. हमीर ! मी किती निर्दय आहे हें तुला माहीत नाही. आजपर्यंत मी कितीतरी खून केले आहेत, आणि ते जिरवलेही आहेत. ह्मणून म्हणतो तुला आपला जीव वांचवायचा असेल तर लकेरीला माझ्याबरोबर यायला सांग.

हमी०—रावसाहेब ! आपण नुसती खुनाची धमकीच काय पण माझा खून करण्याकरितां गोळी झाडलीत तरी 'लकेरी, तूं इथून जा,' अशीं नामदर्पणाचीं अक्षरं या मुखांतून मुळीच निघणार नाहीत.

[पद. राग—सोहनी. ताल—त्रिताल.]

या प्रणयमाध्यान्हीं । प्रभेला तम पिडितां । अरिभयें तो
सविता । निज प्रकृतिगुणां । नच त्यागी ॥ ध्रु० ॥ मरणं
भय न मज । मरण भयाला । परी दोषभय प्रणययशाला ॥१॥

दर०—तुला जीव नकोसाच झालेला दिसतो लकेरी ! कुठं चाललीस ? माणसं बोलवायला ? इथून एक पाऊलभर हाललीस किंवा कुणाला हांक मारण्याकरितां तुझे ओंठ नुसते हलले तर या रिव्हाल्व्हरची गोळी हमीराच्या हृदयांत शिरलीच ह्मणून समज.

लके०—अग आई ग !

दर०—हमीरावर गोळी झाडतांना झालेला आवाज ऐकून चाकर माणसं धांवत येतील ! मला कैद करण्याकरितां दहा पांच पोलिसांचीहि पार्टी येईल. पण पहा—नीट पहा, हें सहवारी पिस्तुल पुरं भरलेलं आहे. या पट्यांत पन्नास काडतुसं आहेत. मी म्हातारा असलों तरी माझा नेम अचुक आहे. या दिवाणखान्यांत जो कोणी पाऊल ठेवील, त्याचा मुडदा पाडीन ! मी तर जीवावर उदार झालों आहे. या पिस्तुलाच्या पिचकारीनं आज रंगपंचमीचा रंग खेळेल, हा हमीराचा रंगमहाल रक्ताच्या रंगानं माखून टाकीन, आणि शेवटची गोळी या माझ्या मस्तकांत मारून घेऊन स्वतःचा कपाळमोक्ष करून घेईन. लकेरी ! या रक्तपाताला कारण तूं होणार आहेस. या आपत्तीचं पाप आपल्या शिरावर घेऊं नकोस. मुकाव्यानं माझ्याबरोबर घरी चल.

लके०—(हमीराच्या गळ्याला मिठी मारून) अरे देवा ! मी आतां करूं तरी काय ? हमीर ! हमीर ! बाबा बोलल्याप्रमाणं करताल हो ! तुमच्या प्राणांवर प्रसंग—अग बाई !—मग मी कुणाच्या तोंडाकडे पाहूं ? बाबा—माझेच प्राण घ्या ! मलाच या जगांतून नाहींशी करा.

दर०—तुला नाहींशी करूं ! छे: छे: तुला तर मी बरोबर घेऊन जाणार ! मुकाट्यानं येत नसशील, तर जबरदस्तीनं नेईन.

हमी०—रावसाहेब ! या हमीराच्या जिवांत जीव आहे तोपर्यंत लकेरीला या घरांतून जबरदस्तीनं घेऊन जाईन असा विचारसुद्धां मनांत आणूं नका. लकेरी ! भिऊं नकोस—माझ्या जिवाची मुळीच काळजी करूं नकोस.

लके०—बाबा ! तुझी जर माझं सोरटाशीं लग्न करणार नाहीं असं वचन देत असाल, तर मी तुमच्याबरोबर येतें.

दर०—छे: छे: ! असलं वचन मीं कधींच देणार नाही. सोरटाशीं लग्न करण्याकरितां तर तुझी जरूरी ! नाहीं तर तुला नेण्याचा उपयोग काय ? खोटं बोलतां बोलतां माझा जन्म गेला. पण या वेळीं मी खोटं बोलत नाहीं, आणि भलतंच वचनही देत नाहीं.

लके०—मग मीही तुमच्याबरोबर येत नाहीं.

दर०—येत नाहीस ? मग वध, हा तुझा प्यारा हमीर या पिस्तुलाच्या गोळीला कसा बळी पडत आहे तो.

हमी०—चांडाळा ! बस कर तुझ्या पिस्तुलाच्या आणि खुनांच्या गप्पा ! दहा पांच गुंडांना आणि दरवडेखोरांना पकडून तूं बहादुरी मिळवली असशील, भासकं भुसकं दंग्यांत तरवार गाजवली असशील, पण वारंवार असतांना मीही माशा मारीत बसलों नव्हतों समजलास ? तूं जरी सॅन्डोचा बाप असलास तरी तुझ्या हातांतलं पिस्तुल अस्सं—(दरबारीवर धांवतो)

लके०—(हमीराला आवरून धरून) हें काय ? असा प्राण काय म्हणून धोक्यांत घालायचा गडे ? त्यांच्याशीं हातघाईला याल तर गळ्याची शपथ आहे माझ्या. बघा मोडाल तर ! पाप लागेल ! माझं कांहीं होऊं या, पण आपल्यावर संकट नका ओढवून घेऊं. शपथ, शपथ आहे माझी !

हमी०—लकेरी, मला शपथ घालून तूं काय मिळवलंस ? आतां एवढं तरी कर; मला सोडून तरी तूं जाऊं नकोस.

लके०—आपल्या मनाला दुःख देऊन मी कशी जाईन ?

दर०—हं लकेरी ! सांग, चलतेस की, नाही ? मला आतां वेळ नाही इथं रहायला.

लके०—हमीर ! काय हो करूं ? जाऊं ? सांगा जा म्हणून !

दर०—अरे बाबा ! सांग-जा ह्मण-नाहीं तर मर.

हमी०—मर मर, तर मार ! लकेरी, तुझ्या गाढ आर्लिंगतांत मृत्यु आला तर दिव्य प्रेमाचा दुंदुभी देवलोकीं माझ्या नांवानं दुमदुमत राहिल. पण मरणाला भिऊन ' तूं या कंगालबरोबर जा ' असं जर मी सांगितलं तर सगळ्या जगांत माझी छीः थूः होईल !

दर०—लकेरी ! तुला एकच सांगतों ! यायचं असेल तर चालायला लाग; नाही तर—

लके०—थांबा हो थांबा ! बाबा ! असे निष्ठुर होऊं नका. हमीर ! विषाची परीक्षा कशाला पहायची ! मी जातें. जाऊं या मला. हो ह्मणा ! नाही ! बाबा तुझी तरी ! देवा ! कुणीच ऐकत नाही. हमीर ! हा बाप नव्हे हा चांडाळ मांग आहे हो ! त्याला दया माया नाही हो ! तं खरोखरच आपला प्राण घेईल ! या वेळीं हमीर ! आपल्या प्राणांकरितां जर मी कितीही असह्य-अपमान-जगाची छीः थूः सोसायला तयार झालें नाहीं, तर आपल्यावर माझं प्रेम तें काय ? हे पाय सोडून जाण्याबद्दल सगळं जग मला दोष देवो; आपल्या शब्दाला मान दिला नाहीं, म्हणून प्रत्यक्ष आपल्या मतानं मी अपराधी ठरो; आपली अवज्ञा केल्याचं पाप माझ्या माथीं पडून, माझं भावी आयुष्य दुःखांत हालअपेष्टांत जावो; मला एकच समजतं-या विनमोल प्राणांकरितां-या लाडक्या जीवाकरितां-या माझ्या प्राणाच्या परमेश्वराकरितां-मी हें करतें आहे. चला बाबा ! मी आपल्या बरोबर येतें-हमीर ! सोडा मला.

हमी०—लकेरी ! लकेरी ! तूं हें काय करते आहेस ?

लके०—कांहीं नाही. पतीच्या प्राणांकरितां खऱ्या पतिव्रतेनं जें केलं. पाहिजे तेंच करतें आहे.

[पद. राग --भीमपलास. ताल—आधा.]

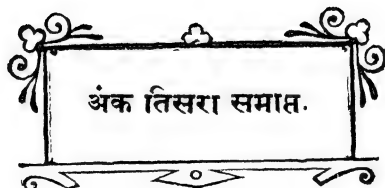
प्रियजनघात । निवारणार्थ । सति सुभगा । करि
आत्मयाग ॥ धृ० ॥ तृणसम हा जिव । प्रीति चिरायु ।
कांचनसम वांछित दिव्य योग ॥ १ ॥

मी येतें. माझ्यावर लोभ ठेवा.

दर०—हमीर ! हः हः हः (दरबारी जातो.)

हमी०—गेली—लकेरी गेली ! मला जन्माची अंतरली ! या हमीराच्या
जन्माची माती माती झाली ! (हमीर धाडकन् बेशुद्ध पडतो.)

(पडदा.)

अंक चौथा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—रस्ता. अण्णा व बाळ येतात.]

अण्णा—अरे, हेच हेंच तें ठिकाण ! ती बघ कंपनीच्या नांवाची पाटी ! हेंच बिऱ्हाड मंडळीचं ! पत्ता तर अगदीं बरोबर सांपडला ! पण बाळ, थांब, आंत जायच्यापूर्वी पुन्हां एकदां विचार करावा तें बरं. आपण नाटककंपनींत रहायला जातो आहोंत म्हणून म्हणतो.

बाळ—अण्णा ! आतां तुझा विचार-विचार पुरे. जवळ सगळे चार आणे राहिले आहेत. याचे एकदां पोटांत कांटे भरले, कीं संध्याकाळला ठण-ठणपाळ ! नाटकमंडळींत ती तरी काळजी नको. राजासारखं रहायला सांपडेल ! खायला प्यायला यथास्थित ! झोपायला अंधारुण पांघरुण व्यवस्थित. अंगावर घालायला कपडे नीट. शिवाय तो गृहस्थ म्हणाला, तुमचे आवाज आहेत बरे, तुझाला मालक पगारसुद्धां देतील थोडा बहुत ! यापेक्षां आणखी तें काय पाहिजे रे ?

[पद. राग--काफीझिजोटी ताल--त्रिवट.]

मज गमत खचित कामधेनु माता । ही सफल करिल रे
सकल मनीषा । कल्पतरु नतां ॥ धृ० ॥ मिळवुं नांव या ।
सौख्य धन दया । सिद्धिकाल शुभ हाचि या । चल नको
लाजुं पद उचल आतां ॥ १ ॥

अण्णा—खरंच, आजच्यापेक्षां आपण किती तरी सुखी होऊं. ईश्वराच्या कृपेनं आपल्याला या कलेचें शिक्षण मिळून जर रंगभूमीवर आपल्याला यश आलं, तर आपला नांवलौकिकहि होईल थोडा बहुत. बाळ, निदान एका गोष्टीकरितां तरी मला नाटकांत जावंसं वाटतं. ही कंपनी नांवाजलेली आहे, आणि यांचे खेळ पहायला चांगली चांगली मंडळीं येत असते. नशिवानं जर एखादे वेळीं आपली अक्का नाटकाला आली

आणि आपण तिच्या नजरेस पडलों तर न जाणों आपलं सगळं कांहीं भरून येईल.

बाळ—अरे, मग तर काय काय होईल तें विचारूं नकोस ! अक्कानं आपल्याला ओळखलं मात्र पाहिजे ! नाहीतर आपण ओळखूं. मी खात्रीनं अक्काला ओळखीन. मला चांगली आठवण आहे तिची. तूं तर सहज ओळखशील नाही ?

अण्णा—मी ? वाटेल तशी अक्काची तर गांठ पडूं दे; तिला विचारतों, श्रीमंत झालीस म्हणून भावांना विसरलीस वाटनं ?

बाळ—अरे, मग कशाला विचारायचं तसं ?

अण्णा—अरे, मगच विचारायचं. तिनं आपला तपास कारायला नको होता का ?—पण श्रीमंत पडली; कसा करील ! या मुंबईत पहा, एक तरी श्रीमंत आपल्याशी नीट वागतोय का ? सारखे हिंडास फिडीस करतात. अरे बाबा, ही श्रीमंती नव्हे, ही मोहक रूप धारण करणारी मायावी राक्षसी मस्ती आहे.

[पद. कवाला.]

धनिक ना भीत भगवंता । विधाता देई त्या सत्ता ॥
धनाची धुंदि त्या येतां । मानिना माय ना कांता ॥
दयेच्या सांगती बाता । अनाथां मारिती लाथा ॥
संपदा माळ घालीतां । राहिना ताळ श्रीमंतां ॥ १ ॥

बाळ—बरं. मग आतां नाटक कंपनीत जायचं ठरलं ना ? मग एकदां कर मनाचा हिऱ्या आणि चल. मीं होळं पुढं ? का तूं होतोस ? प्रथम त्या कालच्या गृहस्थाला गांठूं ये ? नांव काय पहा त्याचं ?—विसरलों !

अण्णा—श्रीमंत झालास वाटतं इतक्यांतच ? अरे बाबा, हे श्रीमंतीचे डोहाळे पडताहेत बरं तुला ! संभाळ—

बाळ—पण नांव काय त्या गृहस्थाचं बुवा ?

अण्णा—अरे त्या भल्या गृहस्थानं, आपली नीट विचारपूस केली, नाटकाला फुकट बसवलं—वर कपकप चहा दिला आणि “बाळांनो, उद्यां सकाळीच या हं;” म्हणून मोठ्या काळजीनं झटलं याचं नांव सुद्धां तूं विसर-

बाल—अण्णा. हा आनटाना चेहरा बर. लक्ष्मण ठेव.

(पान ४९.)

लास ? बरं चल आंत, मला ठाऊक आहे तें. (जाऊं लागतात तोंच सोरट येतो व दुसऱ्या बाजूस जात असतां त्याच्या खिशांतून नोटाचें पाकिट पडतें.)
 अहो-साहेब ! तें पाकिट पडलं पाकिट ! (बाळ पाकीट उचलून आणतो. तें पाहून) अरे बापरे ! पांच पांचशेंच्या नोटा ! अहो साहेब-अहो साहेब !
 (दोघेही ओरडतात. सोरट परत येतो.) हें आपलं पाकिट सांपडल्य नोटांचं !

सोर०—(रडत) सांपडलं ! बरं झालं ! चांगलं झालं !

बाळ—बरं आमचं लक्ष्य गेलं ! आपल्याला साहेब साहेब झणून ओरडलें सारखे, पण आपण मारे चालला होतां पुढं !

अण्णा—आहेत ना सगळे पैसे ? जायची भीतिच नाही म्हणा. आम्हीं होतो ना इथं.

सोर०—(रडत) आहेत-सगळे आहेत. दहा हजारच्या दहा हजार आहेत ! गेले असते तर केवढं नुकसान झालं असतं !

बाळ—पण आतां मिळाले ना ? मग उगीच कां रडतां ?

सोर०—(रडत) मी रडत नाही-हंसतोय ! मला किती तरा आनंद झाला आहे !

बाळ—अण्णा ! हा आनंदाचा चेहरा बरं, लक्ष्यांत ठेव.

सोर०—(रडत) तुम्ही फार इमानी आहां रे मुलांनो. तुम्हांला काय बक्षीस देऊं असं मला झालं आहे ! तुम्ही काय करीत असतां रे ?

अण्णा—काहीं नाही, असेच हिंडतो आहोंत झालं आम्हांला आईबाप वगैरे कुणीच नाहीत. होते ते वारले.

सोर०—(हंसत) वारले ! हः हः हः हः ! तुमचे आईबाप वारले ?

अण्णा—हो, दोन वर्ष झाली ! इन्फ्लुएन्झा झाला त्यांना.

सोर०—(हंसत) एन्फ्लुएन्झा झाला ! अरे अरे अरे अरे ! वाईट झालं !

बाळ—आणि तेव्हांपासून उपाशी मरतो आहोंत.

सोर०—(हंसत) उपाशी मरतां आहांत ! अरेरेरे ! पण कां रे, उपाशी कां मरतां ?

बाळ—खायला अन्न नाही झणून. जेवायचं कुठं आणि काय ?

सोर०—अरे, हॉटेलांत जायचं ! या मुंबईस तोटा का आहे हॉटेलांचा ?

ताजमहाल आहे, वॉटसन आहे, सरदारगृह आहे, माधवाश्रम आहे—

अण्णा—पण ते फुकट थोडंच जेवायला घालणार आहेत ? पैसे कुठून आणायचे त्यांना द्यायला ?

सोर०—कुठून ? बँकतून ! चेक लिहायचा आणि काढायचे पैसे ! अरे, त्यांत काय रे एवढं मोठं होतं ?

बाळ—साहेब ! चेक आणि बँक काय असतं ? आह्मी ऐकलीसुद्धा नाहीत ही नावं ! तें आपल्या श्रीमंतांचं कांही असेल ! आह्मी ब्राह्मणाचीं पोर आहोंत. पूर्वी श्रीमंत होतो, पण आतां अगदीं भिकारी झालों. आतां पोटाला नाही बघा ! ह्मणून या नाटककंपनीत रहायला जातो आहोंत.

सोर०—छे ! तुम्हांला नाटककंपनीत कोण जाऊं देतो ? माझ्याकडे चला. आज तुम्हीं माझे एवढे पैसे वांचवलेत. जन्मभर मी तुम्हांला सोडायचा नाही. मी खूप श्रीमंत आहे. माझी पंचवीस लाखांची जिनगी आहे. माझ्या बापांनीं थोडीच मिळविली होती ! चला खा-प्या-चैन करा ! तुम्हांला प्रथम कपडे केले पाहिजेत. चला, ती बघा माझी मोटार. कोटांत जाऊन सूट्सच्या सूट्स घेतों तुम्हांला. तुम्हीं फार चांगलीं मुलं आहां. मला अतिशय आवडतां, माझं परवां लग्न आहे. हें पहा इन्व्हिटेशन कार्ड ! आहे ? मला भाऊबाऊ कुणी नाही. तुम्हींच माझे भाऊ ! मला आज दोनप्रहरीं नाटकाला जायचं आहे. तिकिट काढायलाच गेलों होतो. आतां—तुम्हीही चला—तुमच्यासाठीं दोन सीट्स आणखी घेतों. इथं उभे रहा हं. मी आत्तां येतो परत. (जातो.)

बाळ—अण्णा, विचार कसला करतोस ? हें कुळ बरं आहे. मनुष्य जरा वेडसर आहे—

अण्णा—असेना वेडसर, पण भला मनुष्य दिसतो. आपण जाऊं या याच्याबरोबर. (सोरट येतो.)

सोर०—हं चला रे—पण काय रे तुमचीं नांवं काय ?

बाळ—माझं बाळ आणि याचं अण्णा !

सोर०—(रडत) बर बरं. चला, लोंकर चला. अरे, इतके धांवूं नका. कांही विलायतेस नाही जायचं. मी जाणार होतो कालच, पण रावसाहेब ह्मणाले नको, मग जा.—माझं लग्न झालं म्हणजे तुम्हालाही नेईन बरोबर विलायतेस. [जातात.

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ—दरबारीची निजण्याची खोली. दरबारी व हिंदोल येतात]

दर०—हैं पहा, हिंदोल, भटजीमहाराज आल्याबरोबर मला हांक मारा ! पहांटेस तीन वाजतां ते कोंबड्यासारखे एकदम आरवतील. त्यांची घटकापात्राची वर्गरे तयारी करून द्या. तसंच वाजंत्री आले, कीं, त्यांना एक बाजा करायला सांगा, नाहीं तर ते मुकाड्यानें बसतील आणि घरांत सगळाच बोंब-बाजा होईल. बँड बरोबर साताला पांच मिनिटं असतांना येईल. ते साहेब-लोक आहेत. अगदीं रेग्युलर ! एक मिनिट फरक नाहीं व्हायचा टाइममध्ये ! लग्नमुहूर्त नऊ सत्तावीसला आहे. नवरानवरीवर अक्षता पडतांच नायकिणीचा नाच सुरू करा. और असा शोपाळ्यासारखा झोके काय घेतो आहेस, हिंदोल ? का नायकिणीचं नांव निघतांच तूच आपला नाच सुरू केलास ? पेंगतो आहेस वाटतं झोपेनं ? ऐक, पहांटेपासून लंकेला कोंडून ठेवा. समजलास का ? नीट कोंडून ठेवा. नाहीं तर सगळाकडे घोटाळा करील ती वेडी. सारंग बोलला तर त्याला सांगा—

हिंदो०—अजून ते आले नाहीत परत.

दर०—काय, सारंग अजून परत आला नाही ? बारा वाजले तरी कसलीं आमंत्रणं करतो आहे ? बरं, आज लग्नाचं आमंत्रण, पगडीबिगडी घालून जायचं होतं ! पण छे ! सुतक्यासारखी घातलीन् खादीची सदराटोपी आणि निघाला आमंत्रणाला ! जसा कांहीं माझ्या मर्तिकाचं आमंत्रण करतो आहे ! बरं जा—मला वेळेवर उठवा. (हिंदोल जातो.) सगळी तयारी तर जघ्यत झाली ! आतां उद्यां कन्यादान होऊन एकदां लग्नाचा बार उडाला कीं आटोपलं ! बाकी आतां कांहीं काळजी नाहीं म्हणा. खरी काळजीची वेळ गेली. हत्ती गेला, शेंपूट राहिलं आहे, त्याला कोण डरतं ?—लकेरीचं रडगाणं शेवटीं आज बंद झालं. हमीराकडून परत आल्यावर तिन कांही थोडं अकांडतांडव केलं नाहीं. आज तर अखेरचा आक्रोश केला ! पण हा पाषाणाचा हिमालय जेव्हां दाद देत नाहीं असं दिसलं तेव्हां बसली गप्प ! मला जन्मांत कधी अपयश ठाऊक नाहीं. खऱ्याचं खोटं, खोट्याचं खरं अशा अनंत प्लाढाली केल्या; खून, मारामारी, जुलूम, जबरदस्ती केली. लोकांच्या घराला आर्गी लावल्या. पण माझं एवढं वाकडं झालं नाहीं. इस्टेटीच्या इस्टेटी घशांत उत-

रल्या पण कांही झालं नाही. दौलत ध्या ध्या म्हणून पाठीला लागली, मग नको कां ह्याणायचं ? सगळ्यांत मोठं वाढं आमच्या सारंगाच्या सासऱ्याकडून चालत आलं ! चालत आलं कसलं ? स्वतःच्या करामतीवर मीं तें कमावलं ! कल्याणरावांना इन्फ्लुएन्झा झाला आहे अशी मद्रासहून तार आली मात्र,— बरा सारगही इवडे त्याच सांथीनं आजारी होता !—तडक मद्रास गांठली आणि कल्याणरावांच्या आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या औषधांत एक एक थेंब टाकून कल्याणरावाचं सहकुटुंब कल्याण केलं ! आणि लंकेकडे इस्टेटीचा वारसा यावा म्हणून त्या दोन कार्यांचीं नांव बदलून त्यांना कलकत्याच्या हॉस्पिटल-मध्ये टाकून तींही मेल्याचं सर्टिफिकिट घेतलं ! झालं ! प्रॉपर्टी आमच्या पोटांत जिरली ! बाकी त्या कार्यांना सुद्धा कुत्र्याची पुडी घालावयाला हवी होती ! कशी मला भूल पडली—बुद्धि झाली नाही—देवाला ठाऊक ! चुकलंच तें ! पण त्याची आतां काही भीति नाही. तीं पोरं मेलींही असतील कदाचित् ! आतां तीं पिशाचं होऊन थोडींच येणार आहेत आणि मला प्रॉसि-क्यूट करून फांसावर चढवणार आहेत ! उद्यां या सोरटाशीं एकदां संबंध झाला, कीं हा माझ्या मनाचा ब्रह्मसमंध ब्रह्मानंदांत बुडून जाईल ! खरंच, लक्ष्मीनं माझ्या मनांत विहार करावा हे बरोबरच आहे !

[पद. राग—दरबारी कागडा ताल—त्रिवट.]

खलमनिं या कमला विराजे । श्यामरता बाला ॥ धृ ॥

घननभांत विलासा भोगी । विशालवला चपला ॥ १ ॥

हमीराच्या माशानं गिळलेलं लकरीचं माणिक जर आज त्याच्या घशांतून ओकवतो ना, तर मात्र—पण ओकवल्यावांचून कसा राहीन ?—हें एवढं (पिस्तुल दाखवून) जाज्वल्य औषध जवळ असल्यावर—ही त्रैलोक्यचिंता-मणीची माता दिल्यावर—या मुलुखमैदानचं दर्शन झाल्यावर कसलीही असाध्य गोष्ट साध्य झाल्यावांचून राहते का ? हें पिस्तुल माझ्या हातांत पडल्यापासून मला सारखं यशच येत गलं आहे. बाघाडुकरांच्या शिकारींत यानं माझी सेवा केली आहे ! प्राणांवर उठलेल्या दरोडेखोरांपासून यानं माझं रक्षण केलं आहे ! कित्येक वैऱ्यांचे जीव वैरून यानं मला वैभवाला चढवलं आहे. अनेक जिवा-वरच्या प्रसंगांतून यानंच मला वाचवलं आहे ! बा पिस्तुला ! तूं माझा प्राण.

आहेस ! प्राणच काय, तूं माझा परमेश्वर आहेस ! तुझी नित्य पूजाच केली पाहिजे. या काडतुसांचीं फुलं मी तुला वाहतों—या काडतुसांची माळ मी तुझ्या गळ्यांत घालतो. या काडतुसांच्या पेण्यांत भरलेल्या दारूचा नैवेद्य मी तुला अर्पण करतो ! या नैवेद्याचा प्रसाद तूं मला दे ! माझ्यावर एवढा अनुग्रह कर कसा—पण नको, श्राद्धाच्या वेळीं मांसाचं काम जसं उडदावर भागवतात, तसं तुझ्या दारूच्या प्रसादाचं काम या बाटलींतली दारू ग्रहण करून मी पूर्ण करतो. ही दारू घेतल्यावर या दारूची मुळीच भीति नाही. (बाटलीतून एक ग्लास ओतून) हा एकच प्याला बरं ! झालं—आतां झोपावं. झोप माझ्यावर जादू चालवूं लागली आहे. झों-प-तो—(पलंगावर झोंपतो. कांहीं वेळानें लंका येते.)

लंका—बाबा ! आलांत ? हो शेवटीं आलांत—आलांत ! आई ! तूंही आलास ? ये—ये—ये—मला घे—मला कडेवर घे ग ? नाही ! बाबा—आई कडेवर घेत नाहीं मला. दोघही मला उचलून घ्या—ध्या—ध्याच गडे ! पण तुम्हीं सांपडत कां नाहीं मला ? भुतं ग बाई भुतं ! तुम्हीं भुतं झालांत ? कां ? तुझाला ठार मारलं ? कुणी ?—त्या थेरड्यांनीं ? कुठं आहे मेल ! दडून बसला आहे ? कुठं अंधारांत ? मी काढतें हुडकून !—सोडतें कीं काय ? (पिस्तुलाकडे पाहून) हें काय—कंदील—चोरकंदील ग बाई, चोर-कंदील ! आतां चोर सांपडेल ! बरा मिळाला ग बाई ! याचा उजेड कसा पण आहे ! आतां तो थेरडा सांपडत नाही का ? हा—हा ! (शोधते—दरबारीकडे पाहून) हाच ग बाई, हाच मेल, सांपडला ! आतां कुठं जाशील ? (गाते.)

गिरिधर गोपाल ये रे

आसरा अनाथा तूं रे ॥

(गाणें म्हणत असतां इकडून तिकडे भयानक नाच करते व एकदम दरबारीवर पिस्तुल उडतें. आवाज झाल्याबरोबर तें तिच्या हातांतून गळून पडतें. दरबारी किंकाळी फोडून मरतो. इतक्यांत सारंग, लकरी व इतर माणसें धांवत येतात. सर्व भयचकित होतात. लंका हिंडीस हंसते.)

प्रवेश तिसरा

[स्थळ — दरबारीच्या बंगल्यासमोरील बाग.

सोरट, अण्णा व बाळ येतात.]

सोर०—हं, थांबा इथंच बाहेर, आंत येऊं नका तुझी. नाही तर मी आंत गेलों कीं याल पाठोपाठ. मी आलों आहे इथं समाचाराला. राव-साहेब दरबारींचं काल तेराव झालं. तेव्हां पुन्हा लग्नतिथि ठरवायला मी आलों आहे.

बाळ—पण साहेब ! आम्ही आलों तर—

सोर०—कशाला ? आझी आलो तर ! मी तुझाला बरोबर आणणारच नव्हतों. पण तुम्ही माझ्या राशीला आलांत ते काय मला सोडतां आल्या-वांचून ! पोरं पण पोरं, अगदीं पांढऱ्या पायाचीं पोरं आहांत ! लग्नतिथिच्या आधीं दोन दिवस बाळं भेटलीं—लग्नाच्या आदल्या दिवशींच दरबारींनीं यमाजी भास्करांचा दरबार गांठला ! राहिले लग्न ! झाला घोंटाळा !

अण्णा—पण आपण लौकरच याल ना साहेब ? संध्याकाळ झाली.

(रिस्टवांच पाहून) सहा वाजले पहा. म्हणून—

सोर०—एक पंधरा मिनिटांत मी परत येतो. तुम्ही बसा इथं बागेची मजा पहात. (सोरट जातो.)

अण्णा—बाळ, आपण खरोखरच पांढऱ्या पायाचे आहोंत. पण हा गृहस्थ मात्र वेडा असला तरी थोर मनाचा आहे. एखादा असता तर तेव्हांच आपल्याला हांकून लावलं असतं.

बाळ—पण आपण नको नको म्हणत असतांनासुद्धां साहेब आपल्या-करितां वाटेल तसा खर्च करताहेत. हेंच पहा, हे सूटस्, घड्याळं—सेटस्—विचारूं नकोस.

अण्णा—आपला भाग्यकाल तर समीप आला नाही ?

(पद. करवा,)

येई सुखाचा बुलबुल गात । उधळि ताना या ॥ धृ० ॥

आशा ललकारि हर्षा गर्जे हृदयडंका हा । नाचती नयनीं
घ्वजा । प्रेमें नमित ऐश्वर्या । हें मन रंगोनी उधळि ताना या॥१॥

सोरड—अरे काट्यां तो ! त्या वेडीला कां बाप देतां ?

(पात २२)

बाळ—तेवढा आपल्या अक्काचा पत्ता लगता-अरे, पण हां कोण ? (लंका येते.) अरे, अक्काच ! इथं जरा आड उभे राहू आणि मग एकदम तिला फसवू. (अण्णा व बाळ आड उभे रहातात.)

लंका—आज ही बाग फुलली ग बाई फुलली ! आतांच चंद्रसूर्य उगवले ! या गुलाबाला दोन फुलं आलीं ! माझा बाळ आणि अण्णा —होय ना ? होय ना ?

बाळ—अण्णा ! अरे आपली अक्का वेड्यासारखं काय करते ?

अण्णा—तिला वेडच लागलंय वाटतं ! अक्का ! अक्का !

(लंकेजवळ दोघेही येतात व तिला कवटाळतात.)

लंका—कोण अण्णा ? बाळ ? तुम्ही ? माझे रामलक्ष्मण मला भेटले ग बाई ! (त्यांना घट्ट आंवळते व शुद्धावर येते. बराच वेळ मुलं 'अक्का' म्हणून व लंका ' बाळ ', ' अण्णा ', म्हणून पुन्हां पुन्हां एकमेकांना कवटाळतात. इतक्यांत सोरट व सारंग येतात.)

सोर०—अरे कार्यानीं ! त्या वेडीला कां त्रास देतां ?

लंका—[सारंगाला पाहून] अग बाई ! स्वारी !—(लाजते.)

सार०—अं ! हें काय ?

अण्णा—अहो साहेब ! ही आमची अक्का !

बाळ०—आमची अक्का आमहांला सांपडली ! हीच हो हीच.

सोर०—(रडत) सांपडली ! चांगलं झालं !

सार०—हें काय गौडबंगाल आहे ? लंके ! अं ! ही इतकी लाजायलाशी लागली ? लंके ! अरे ! हिचं वेड गेलं कीं काय ? हीं मुलं कोण, लंके ?

लंका—हें काय बाई विचारायचं ! हे माझे भाऊ नव्हेत का ? हा अण्णा-आणि हा बाळ !

सार०—पण हे जिवंत !

अण्णा—पण आम्ही मेलों होतो कधी ?

सार०—तुम्ही वारलांत हें ऐकून तर हिला वेड लागलं ! ताई ! अग लंकेरी ताई ! अग लींकर ये-अग हें बघ काय ! (लंकेरी हातांत दरबारीचा एक एनलार्ज्ड फोटो घेऊन येते.)

लंके०—काय, काय दादा ?

सारं०—अग, हिचं वेड गेलं ! ती पहा लाजते कशी ! लंके, बघ, बघ ! हे हिचे भाऊ भेटले आणि वेड गेलं !

लंके०—(फोटोकडे बोट दाखवून) पण, बाबा म्हणाले, कीं मुलंही वारलीं !

अण्णा—(फोटो पाहून) अरे बाळ, हाच रे हाच तो बुवा आपल्याला कलकत्याला नेलं तो.

बाळ—हाच—हाच तो थेरडा ! यानं सांगितलं म्हणतां आम्ही मेलों म्हणून ?

सारं०—ताई ! (दोघे एकमेकांकडे पहातात.) पण, चला देवानं आनंदाचा दिवस दाखवला ! तुमची भेट झाली आणि हिचं वेड गेलं.

बाळ—पण कशावरून गेलं ? अक्का, कोण ग हे ? सांग सांग कोण ते !

अण्णा—खरंच अक्का ! हे कोण तें मला माहीत नाही. सांग ना कोण ते ? (दोघेही 'सांगना,' 'सांगना' म्हणतात.)

लंका—हे कोण ते मी काय सांगायचं ? सांगूं-सांगूं!—हे किनई, ते ! ते बरं !

[पद. राग-पिळु. ताल-त्रिवट.]

शुभ सावधान समयाला । तुज चिडवीलें खुडुनि कुणी
गाला ॥ धृ० ॥ मंदिल कानपिळित शिरिं येतां । हंसहंसुनि
देसि चुंबनाला ॥ १ ॥

सोर०—(रडत) सारंग ! सगळ्यांना आनंद झाला आहे. तेव्हां मी ह्मणतो लंकेरीच्या माझ्या लग्नाच तेवढं—

सारं०—पण ती गोष्टच काढं नका म्हणून मी सांगितलं ना ? तुमच्याशीं लग्न करायला ताई तयार नाही, ही गोष्ट बाबांना निक्षून सांगितल्या-कारणानंच बाबांनी आत्महत्या केली ! तेव्हां हा प्रश्नच राहिला नाही. शिवाय घरांत मृत्यु झाल्यावर ठरलेलं लग्न रद्द करावं असं शास्त्र आहे. म्हणून म्हणतो, एकदां लग्न मोडलं तें मोडलं.

सोर०—(हंसत) मोडलं ! मग ह्मणतां आमचं लग्न मोडलं ! अरे, अरे अरे ! मला फारच वाईट वाटतं. रावसाहेब वारल्याची बातमी ऐकली—असं वाईट वाटलं—असं वाईट वाटलं—विचारुं नका—डोळ्यांचं पाणी थांबेना ! गेल्या तेरा दिवसांत झोप नाही. अन्नावर बसावं तर घांस जात नाही ! चांगला

मनुष्य ! फार चांगला मनुष्य ! गेला ! वाईट झालं ! ह्मणून ह्मटलं एवढं लम तरी आनंदांत व्हावं ! पण तुम्ही नाहीं ह्मणतां ! लकेरी ताई ! तुम्ही तरी—

लके०—सोरटसाहेब ! जाऊं या त्या लमाच्या कथा ! नकोच तें आतां. आज तुमच्यामुलं हीं मुलं दृष्टीस पडलीं. आणि वहिनीचं वेड जाऊन सगळीकडे आनंदाचं साम्राज्य झालं आहे. या वेळीं उगीच कशाला हव्यात त्या क्लेशकारक गोष्टी ? तुमच्यामुलं हा दिवस दिसला ! तुमचे आमच्यावर अनंत उपकार आहेत ! वहिनीची आणि तिच्या भावंडांची भेट करून जसे तुम्ही तिचे भाऊ झालां आहांत तसे आजपासून माझेहि भाऊच आहांत. हा संबंध कधीहि तुटणार नाही—सोरटसाहेब ! वाईट वाटूं देऊं नका !

सोर०—(रडक्या स्वरांत) मला हें वाईट वाटत नाहीं, मलासुद्धां आनंदच झाला आहे. तुम्ही मोकळ्या मनानं बोललांत, हें पाहून समाधान झालं. मी—येऊं आतां ? हीं पोरं—काय रे ? आतां तुम्ही कसची येतां ? या साहेबाची आठवण ठेवा बरं !

अण्णा—हें काय विचारतां साहेब ! आम्ही रोज येऊं तुम्हांला त्रास द्यायला !

बाळ—आम्हांला तुमच्यावांचून चैन कुठलं पडायला ?

सोर०—लकेरीताई ! पाहिलंत पोरं कशी लबाड आहेत ! मी येतों बरं मंडळी !

लके०—या बरं—चला मीहि मुलांना घेऊन मोटारपर्यंत येतें. चला अण्णा, बाळ, चला साहेबांना पोचवायला. (सोरट, लकेरी, अण्णा व बाळ जातात.)

सारं०—तरी ह्मटलं आमची ताई आहे ! लंके ! (लंका धावत येऊन आलिंगन देते.) कितां युगांनीं भेटलीस ग ! कल्पनातीत कल्पं मध्यंतरीं होऊन गेलीं असतील ! चक्रवाक् पक्ष्यामधील पानांचा पडदा—तुझ्या वेडाचा वियोग दूर होऊन पुन्हां आपला संयोग झाला. हें चंद्रग्रहण सुटलं ! पीणिमेच्या प्रफुल्लेची प्रभा चहूंकडे फाकूं लागली !

लंका०—आपण अस काय बोलतां सगळीजणं ? मला खरंच वेड लागलं होतं का ? खरंच ? सांगायचं ना खरंच का तें ? खोटं ! हो खोटंच ! मला फसवायचा साऱ्यांनीं बेत केला आहे नाहीं ?—पण मी नाहीं फसायची बरं—

[पद. राग-पहाडी ताल-कवाली.]

वदत मज कां । वेडि लंका । पदरिं जाया पुनित काया
॥ धृ० ॥ ज्ञानसरिता कवण सुगात्रा । त्वरित गति वरित
सुखि कराया प्रिया ॥ १ ॥

सारं०— देवा ! असा अजाणपणाचा आनंद ह्मणजेच सुखाचं भांडार !
एवढं जन्मभर दे ह्मणजे झालं ! लंके ! लंके ! तुला कुठं ठेऊं असं मला झालं
आहे. (तिला आलिंगन देतो. तोंच लकेश येते.)

लके०—वाहिनी, पळायला नको बरं इतक्या लगबगीनं ! आतांपर्यंत
माझ्या दादाला 'बाई' केलंत—'मेल्या' झटलंत—'माझं कुकुलं' ह्मणून थोपटलंत
आणि आतां अगदीं त्याच्या डोळ्यालाही डोळा मिडवायचा नाहीं अं ! या,
अशा उभ्या रहा इथं, मला पाहूं या एकदां हा लक्ष्मीनारायणांचा जोडा !
अहाहा ! कसा पण शोभतो !

सारं०—ताई ! तुला आणि हमीरांना एकदां असं उभं करायला जर
मला सांपडेल, तर—

लके०—खरंच दादा, या वेळीं जर अवचित हमीरांचा उदय होईल
तर आपल्या आनंदाला पारावार रहाणार नाहीं.

सारं०—पण हमीर म्हणजे कांही सोरटासारखं शेंडेनक्षत्र आहे, तें
इथं एकदम उगवेल ? त्यांना इकडच्या गोष्टी तरी कळायला हव्यात ?

लके०—दादा, अजून त्यांना कळायच्या राहिल्या आहेत जशा ! बाबा
वारल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं मीं त्यांची चौकशी केली, पण ते इथं नाहीत
असं कळलं; तेव्हां पांचसात ठिकाणीं त्यांना पत्रं लिहिली. आज बारा दिवस
झालें पण उत्तर नाहीं. म्हणून म्हणतें, अवचित येऊन आपल्याला आश्चर्य-
चकित करायचा त्यांचा विचार असेल. तसे जर आतां आले, तर काय
बहार होईल ! आशा ! आशा ! आशा ! आशेवर निष्ठा ठेविली म्हणूनच ती
निराशेचा नायनाट करून आनंदाचा एक एक देखावा आपल्याला
दाववित आहे. सुखाच्या सरितेंत आपल्याला स्नान घालते आहे.
आकाशाच्या अफाट वातावरणांत आपल्याला घेऊन ती विहार करीत आहे.
म्हणून म्हणतें हमीर जर इतक्यांत दत्त म्हणून हजर झाले तर हा
आनंद वाऱ्याबरोबर बेफामपणानं सैराविरा धावूं लागेल ! दशदिशा तो आपल्या

खिदळण्यानं गजबजून टाकील ! पहा-पहा ही संध्या आनंदानं कशी रंगून गेली आहे ! हा पहा रविकिरणानीं सोनेरी पेहराव चढवून आनंदानं नाच मांडला आहे. तो दिव्य नाच पाहून ही मेघांची सभा आनंदानं डोलं लागली आहे. ती पहा आकाशाच्या निळ्या पडद्यामधून रोहिणी हळूच डोकावून पहाते आहे ? ती कुणाची बरं वाट पहाते आहे ? आपल्या रमणा-वांचून-चंद्रावांचून दुसऱ्या कुणाची ?

[पद. राग-मालकंस. ताल-त्रिवट .

विरहिणी झुरत मनांत । तारका । रमणा रमवाया आतुर-
तर ॥ धृ० ॥ व्याकुल नेत्र गवाक्षां उघडित । श्वास वदत
नभिं न चंद्रकोर ॥ १ ॥

(पदाच्या शेवटीं पडद्यांत तारवाला 'मिस् लकरी आहेत का ?' म्हणून ओरडतो.) कोण ?--आहेत. आंत या.

सार०—हा तारवाला आला. पाहूं कुणाची तार ? (तारवाला येतो.)
(लकरी सही करून देईपर्यंत सारंग तार फोडून वाचतो.) “हमीर डेंजर-सली इल्. स्टार्ट अँट वन्स्. डॉ. बिलावर, राष्ट्रीय हॉस्पिटल माथेरान.”

लके०—अरे देवा ! हमीर अत्यवस्थ ! एवढा वेळ आशा दाखवून शेवटीं या वेड्या जिवाला फसवायचं तर तुझ्या मनांत नाही ना देवा ?

सार०—ताई, अर्शा रडतेस काय ? धीर सोडूं नकोस.

लके०—दादा, आतां माथेरानला जायला गाडी तरी कोणती ? सहा वाजले. नवाला मद्रास मेल आहे बघ.

सार०—पण तिला पुढं नेरळपासून गाडी नाही किंवा वर जायला एखादं वाहनही मिळायचं नाही. अपरात्रीं मेल तिथं पोचते, तेव्हां ह्मणतो, सकाळच्या मेलला जाऊं किंवा पहाटेस मोटार काढूं. ह्मणजे एखादा रिश्का तरी मिळेल !

लके०—पण हमीर अत्यवस्थ आणि पहाटेपर्यंत थांबायचं कसं ? कदाचित् पहाटेच्या आंतच-अग बाई ! नको ग बाई ते विचार ! दादा ! मी आतां निघणार !

सार०—पण नेरळच्यापुढं—

लंके०—पार्यी प्रवास करीन ! कांहीं नाहीं, दोन तीन तास लागतील फार झालं तर.

सारं०—पण मध्यरात्री जंगलांतून वाघ वगैरे श्वापदांची मीति आहे. ताई, त्या वेळीं—

लंके०—हमीरांना भेटायच्या प्रबल इच्छेपुढं कोणत्याही श्वापदाचा पाड लागणार नाही. मी जाणारच !

सारं०—मग चल आपण दोघंही जाऊं.

लंके०—दादा ! तूं नको येऊंस. वहिनीचं वेड आजच गेलं आहे. काय नेम, पुनः उलटायचं ! जवळ कुणी नको का ?

सारं०—जवळ परमेश्वर ! लंके ! तूं राहशील ना एकटी ?

लंका०—एकटी कशानं ? अण्णा, बाळ माझ्या सोबतीला आहेत ना ?

लंके०—मग दादा ! आतां उशीर कां ? 'स्टार्टेड' असा टेलिग्राम करून वसूया गाडीत. [सारंग व लंकेरी जातात.]

लंका—देवा ! आज आझां सर्वांना तूं आनंदाचा दिवस दाखविलास, त्यावर विरजण घालूं नकोस एवढीच या मुलीची प्रार्थना आहे.

[पद. राग-बागेश्र्वा, ताल त्रिवट,]

पाजुनिया सदया सुधारस । गरल विंदु नच द्या या
॥ धृ० ॥ सुरुचिर बाला । करिं सुममाला । अघटित लीला ।
प्रकटवि सुख तिज व्हाया ॥ १ ॥ [लंका जाते.]

प्रवेश चौथा.

[स्थळ—माथेरान राष्ट्रीय हॉस्पिटलमधील रुम.]

(हमीर एका कॉटवर पडला असून जवळ नर्स डिस्पेअर बसली आहे डॉक्टर बिलावर येतो.)

डॉक्ट०—नर्स डिस्पेअर, कसं काय आहे ? थोडी इम्प्रूव्हमेंट ?

डिस्पे०—छे ! मुळीच नाही ! हे रोगी महाराज आतां घटका दोन घटकांचे सोबती आहेत.

डॉक्ट०—नांवाप्रमाणें तुम्ही खरोखर निराशा आहां. [एका ग्लासांत औषध घेऊन] हें एवढं औषध दिलं पाहिजे यांना आतां.

डिस्पे०—देऊन कांहीं उपयोग व्हायचा नाही विशेष.

डॉक्टर०—बाई, जरा माफ कर, हमीर ! हमीर ! सावध आहां ना ?
हैं औषध घ्या पाहूं. (हमीराला औषध पाजतो.)

हमी०—(खोल आवाजांत) डॉक्टर, मी आतां कांही फार वेळ जगत नाही. पण मरणापूर्वी लकेरीची भेट झाली असता तर बरं होतें.

डॉक्टर०—त्या आतां येतील. रात्रीची वेळ आहे. वाहन मिळायला जरा उशीर लागला असेल—

हमी०—मला आतां काही सूर्योदय दिसत नाही. एक तास दोन तास जर मला देवानं आयुष्य दिलं—

डॉक्टर०—तास दोन तास कां ? तुझी असे खचून जाऊं नका. लकेरीची तुमचा आतां भेट होईल. ही पहा पावलं वाजूं लागली. आल्याच वाटतं. (लकेरी व सारंग येतात. लकेरी हमीराजवळ जाऊन एकदम त्याच्या भोंवती हात टाकते.)

लके०—हमीर ! हमीर ! कायहो आपली ही स्थिति झाली ! आणि याला कारण मीच ना ? हमीर ! मला क्षमा करा.

[पद राग-जोगी. ताल-दांपचंद]

रुसलां कां । विधुविण राका । उजळिल का नभ लौका ।
ग्रहणदशा अशि कां ॥ धृ० ॥ म्लान वदन हैं । हृदया धाक
दावित । विखरित मंगल माला । प्रियकर लाला ॥ १ ॥

हमी०—लकेरी ! तूं भेटावंस एवढीच माझी इच्छा होती. तूं भेटलीस, आतां मरणाला माझी तयारी आहे.

सारं०—हमीर !

हमी०—कोण सारंग ? तुझीही भेटलांत-आनंद झाला !

लके०—डॉक्टर यांना काय झालं आहे हो ? मला कांही ठीक चिन्ह दिसत नाही. हा रोग तरी काय आहे ?

डॉक्टर०—लकेरी ताई ! हा राक्षसी रोग रोग्याचं सारं रक्त शोषण करून त्याचा प्राण घेतल्यावांचून रहात नाही. याचं नांव-पर्निशिअस अॅनिमिया!

लके०—काय ! पर्निशिअस अॅनिमिया ! यांना अॅनिमिया का झाला आहे ?

सारं०—मग याला उपाय ?

लके०—ट्रन्स्पयूजन ऑफ ब्लडनं—रोग्याच्या शरीरांत दुसऱ्याचं रक्त भरून असला अनिमिया बरा होतो ना ?

डॉक्टर०—खात्रीनं. पण त्यांत त्या रक्त देणाराच्या जिवाला अपाय आहे. तेव्हां स्वतःचं रक्त देऊन कोण आपला जीव धोक्यांत घालतो ?

लके०—कां ? मी देतें—माझं रक्त घ्या ! यांचा जीव जगवायला जेवढ्या रक्ताची जरूरी असेल तेवढे रक्त माझ्या अंगांतून बेलाशक घ्या. यांच्या प्राणाकरितां जरी माझा प्राण गेला तरी हरकत नाही. हा जीव या प्याऱ्या जिवावरून मां असा ओवाळून टाकतें.

[पद. राग-भैरवी, ताल-दीपचंदी.]

प्राणकला । प्याऱ्या जीवा । कुरबान तुला ॥ धृ० ॥

उदित उषा । पावत नाशा । तैजस जीवन देतां रविला ॥१॥

हमी०—तूं आपला जीव उगीच कशाला धोक्यांत घालतेस ? मी एवीं तेवीं मरणारच. जगेन असा काय नेम ? शिवाय त्या ऑपरेशनच्या वेदना तुला सहन नाहीं व्हायच्या.

सारं०—मला सहज सहन होतील ? ताई, तूं राहूं दे—मी आपलं रक्त देतो. डॉक्टर, माझं रक्त घ्या.

लके०—छेः छेः ! माझंच रक्त घेतलं पाहिजे. हमीरांकरितां माझ्यावांचून कोण रक्त देणार ? कुणाला अधिकार आहे ?

सारं०—मला आहे ! ताई ! तुझं हमीरावर पति ह्मणून प्रेम आहे, पण माझं हि मित्र ह्मणून नाहीं का ? मित्रानं मित्राच्या जिवाकरितां स्वतःचा जीव दिला तरच तो मित्र ! डॉक्टर, करा तयारी.

लके०—दादा, हमीरांवर तुझी भक्ति तशीच असेल पण, मी त्यांची अर्धांगी आहे. त्यांच्याबरोबर जन्मभर सुखदुःख भोगायला आणि मरणकाळी त्यांच्याबरोबर सती जायला सुद्धां मला धर्मानं अधिकार आहे. हमीरावर जशी माझी सत्ता आहे तशी वहिनीची—तुझ्या धर्मपत्नीची तुझ्यावर आहे. सुदैवानं तिचं वेड जाऊन तिलाही पुनर्जन्म मिळाला आहे. तिचा संसार सुखाचा करणं तुझं कर्तव्य आहे.

सारं०—ताई युद्धावर निघालेला वीर आपल्या पत्नीच्या सौभाग्याची पर्वा करीत नाही. डॉक्टर, जलदी करा. हमीर हातचे गेल्यावर काय उपयोग?

लके०—दादा तू नाही ऐकत ? ऐक, तुला एकच सांगते. तू माझा भाऊ आहेस आणि तुझं रक्त जर हमीरांच्या नसानसांतून वाहू लागलं तर हमीर माझे भाऊ होतील !

सारं०—अरेरे ! शेवटी हिनं फसवलं मला. ! डॉक्टर, ध्या हिचं रक्त. करा तयारी. [नर्स होप येते.]

डॉक्टर०—नर्स होप, तुम्ही आलांत बरं झालं. आतां काळजी नाही. बरं लकरीताई, या नर्स सांगतील तस करा. मी ऑपरेशनची तयारी करतो. (हमीराच्या काँटशीं दुसरा काँट जुळवून हत्यारें वगैरे तयार करतो.) झाली तयारी. या पडा काँटवर. तुम्ही काळजी करू नका. पण प्रथम हें औषध घ्या. तुम्ही जरा थकलेल्या असाल.—ठीक. नर्स, बँडेज. (लकरीच्या दंडाला बँडेज बांधतो व कोपराच्या आंतल्या खळग्यांतली शीर धरून) लकरीताई, संभाळा. (शीर हत्यारांनीं टोंचतो व कनेक्टिंग टयुबिंग लावून ती हमीराच्या शिरेशीं जोडतो.) कसं वाटतय्.

लके०—उत्तम ! मला किती सुख वाटतं आहे ! केवढा आनंद होतो आहे !—सांगतांच येत नाहीं. तुम्हांला लागेल तितकं रक्त घ्या. हमीर खडखडीत बरे होऊन आतां उठून बसले पाहिजेत ! खरंच डॉक्टर, माझं तुम्ही लग्नच लावीत आहां असं वाटतंय्.

सारं०—अहाहा ! शुद्ध प्रेमानं बद्ध झालेल्या दोन जीवांचं इतक्या शुद्ध स्वरूपांत लागलेलं हें एकच लग्न.

डॉक्टर०—बस्स ! पुरे ! (ऑपरेशन आटोपून—पुन्हां दोन ग्लासांत औषध घेऊन येतो.) घ्या हें तुम्ही दोघंही. (हमीर व लकरी औषध घेतात.) आतां मुळीच भीति नाहीं दोघांनाही ! हमीर ! आतां तुम्ही खास मरत नाहीं.

हमी०—डॉक्टर, आपली कृपा !

डॉक्टर०—माझी नव्हे, या देवतेची—लकरीची ह्मणा, हमीर !

लके०—नका ह्मणू तसं ! शपथ आहे माझी तसं ह्मणाल तर !

हमी०—मला कसलीही शपथ बांधणार नाहीं. लकरी, तुझे उपकार मी कसे फेडूं ?

सारं०—तें मी सांगेन कसे फेडायचे ते, समजला ? (सोरट येतो.)
अरे वा : ! मि. सोरटसाहेब ! तुझी कुणीकडे ?

सोर०—(हंसत) इकडेच. हमीर अत्यवस्थ आहेत ह्मणून तुझी व लकेरीताई आल्याचं कळलं तेव्हां पोरं ऐकेनात “ आह्वांला न्या, आह्वांला न्या, ” ह्मणून माझा पिच्छा पुरवला त्यांनीं. तेव्हां मोटारमधून नेरळला आलों. आणि पुढं स्पेशल ट्रेन काढून अण्णा, बाळ, लंकाताई सगळ्यांना बरोबर घेऊन आलों. बाहेर आहेत बघा सगळे. पण हमीर भेले वाटतं ?

सारं०—छे : ! असं काय बोलतां ? हे पहा साफ बरे झाले आहेत

सोर०—(रडत) बरे झाले ! छान झालं ! अरे पोरांनीं, या रे आंत. या हो लंकाताई ! (लंका, अण्णा, बाळ घाबऱ्याघाबऱ्या येतात.)

सर्व—काय, काय झालं !

सोर०—(रडत) कांहीं नाही. हे आहेत जिवंत !

सारं०—कांहीं नाही, सगळं ठीक झालं ! हमीरांच्या जिवावरचं संकट दूर झालं आणि देवानं आपल्याला आनंदाचा दिवस दाखवला.

लके०—हमीर ! पूर्वी मी देवाशीं द्रोह केला, पण तुमच्या शिकवणीनं मी देवाला भजूं लागलें, आणि त्या करुणाघन परमेश्वरान आज माझी आशा-निराशेंतून मुक्तता करून मला कृतकृत्य केलं. त्याच्याजवळ आतां एकच मागणं आहे.

भरतवाक्य.

[पद-राग भैरव. ताल-एकताला.]

जय जनता निज कांता भजतां । सांडि सती निज
रुधिरा मुदिता । देश देश जप गातां ॥ धृ ॥ रुधिरशोष
हा देशा ग्रासित । चल द्याया रक्ता प्रिय भारत । शांति
शांति गातां ॥ १ ॥ (पडदा.)

समाप्त.

